

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра соціальних теорій

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

бакалавра

на тему: **«Соціальна профілактика насилля над дітьми у цифровому середовищі»**

«Social prevention of violence towards children in a cybernated environment»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 231 Соціальна робота

Чебанова Карина Миколаївна

Керівник к. політ.н., доц. Хлівнюк Т.П.

Рецензент к. психол.н., доц. кафедри
соціальної роботи Варнава У.В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____. _____. 2021 р.

Захищено на засіданні ЕК № ____

протокол № ____ від _____. 2021 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

—
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Т.П.Хлівнюк
(ПІБ)

(підпис)

І.Г.Ухіна
(ПІБ)

Одеса – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЛЯ НАД ДІТЬМИ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ	7
1.1. Насилля над дітьми у цифровому середовищі, як соціальна проблема у сучасному суспільстві	7
1.2. Види насилля над дітьми у цифровому середовищі	11
1.3. Форми та методи соціальної профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі	21
Висновок до першого розділу	27
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБІЗНАНОСТІ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ	28
2.1. Дослідження обізнаності дітей про загрози у цифровому середовищі	28
2.2. Програма соціальної профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі	45
2.3. Рекомендації щодо формування безпечної поведінки дітей у цифровому середовищі	48
Висновок до другого розділу	50
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	54
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. У ХХІ столітті, люди проводять у цифровому середовищі багато часу, тенденція дійшла до того, що тепер з раннього віку батьки дозволяють дітям проводити час в інтернеті. Це стало причиною поширення насильства у цифровому середовищі. Особливо незахищеними в інтернеті є саме діти, оскільки вони не здатні фільтрувати інформацію, яку отримують. В період пандемії COVID-19, явище насильства над дітьми у цифровому середовищі стало розповсюджуватись з новими силами. Оскільки, більшість школярів з усього світу перейшли на дистанційне навчання, і такі звичайні справи як шкільні заняття, заняття з репетиторами, спілкування з друзями доводиться проводити в режимі онлайн, відповідно і збільшився час, проведений в інтернеті та збільшився ризик стати жертвою кіберагресора.

Загроза в інтернеті – це можливість завдання фізичної, психологічної, сексуальної та економічної шкоди дитині під перебування в інтернет-середовищі [53].

Прийнято вважати, що коли дитина перебуває вдома, вона знаходиться в повній безпеці та їй нічого не погрожує. Але, важливо підкреслити, що інтернет є невід’ємною частиною сучасності, саме через це, насилля в мережі є небезпечним та підступним, бо жертва знаходиться під загрозою, де б вона не перебувала. За допомогою різних додатків для обміну повідомленнями, відео-ресурсів, публікацій у соціальних мережах кіберагресори завжди мають доступ до своєї жертви.

Найголовнішою перевагою для кривдника є відчуття безкарності так, як він може діяти зовсім анонімно через призму екрану свого гаджету, який розділяє його з жертвою. З цієї причини, насилля може перейти всі допустимі межі, завдати серйозного удару по дитині, особливо по її самооцінці, та як результат замкнутість, недовіра до оточуючих та комплексів у майбутньому.

Багато людей навіть не здогадуються, що насилля у цифровому середовищі, може мати такі серйозні наслідки для жертви, як депресія, вживання алкоголю та наркотиків, в особливо трагічних ситуаціях до самогубства.

Популяризація проведення часу в інтернеті за період пандемії COVID-19 серед дітей всього світу збільшилась до 80%. Як наслідок цього зросли випадки проявів насилля в інтернеті, особливо кібербулінгу, також вдвічі більше фіксуються випадки сексуальної експлуатації дітей в інтернеті [63]. Важливо відмітити, що Україна займає третє місце у світі серед постачальників дитячої порнографії [14].

Національна дитяча гаряча лінія ГО «Ла Страда-Україна» залишається одним із основних джерел документування порушень щодо насилля на дітьми в цифровому середовищі. Так за 2019 рік отримала 17847 звернень, серед них 979 стосувалось небезпек, з якими зіштовхуються діти в інтернеті. 684 звернення надійшло від дітей і 295 від дорослих. 322 звернень стосувались питань кібербулінгу, що складає третину від пов'язаних з інтернетом звернень [35].

До зарубіжних та вітчизняних дослідників, які займалися вивченням особливості поведінки і діяльності дітей в інтернет-середовищі належать: І. Смірнова, Н. Бугайова, Ю. Голоднікова, В.Л. Андрєєнкова, В.В. Байдик, Т.В. Войцях, О.А Калашник, А.С. Зинцова та інші. Праці, щодо прояви та профілактики кібербулінгу відносять: Л. Найдьонова. Р. Ковальські, С. Лімбер і П. Агатстон розробили типологію поведінки характерної для кібербулінгу [4; 7; 10; 17; 20].

Об'єктом дослідження є насилля над дітьми у цифровому середовищі.

Предметом дослідження є соціальна профілактика насилля над дітьми у цифровому середовищі.

Мета кваліфікаційної роботи – проаналізувати особливості і специфіку соціальної профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні

завдання:

- проаналізувати насилля над дітьми у цифровому середовищі, як соціальну проблему у сучасному суспільстві;
- розглянути види насилля над дітьми у цифровому середовищі;
- охарактеризувати форми та методи соціальної профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі;
- дослідити рівень обізнаності про загрози для дітей у цифровому середовищі;
- розробити програму соціальної профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі;
- надати рекомендації щодо формування безпечної поведінки у цифровому середовищі.

База дослідження: учні 9-10 класів Залізничненської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, села Залізничне, Болградського району, Одеської області.

Під час дослідження були застосовані наступні **методи**: теоретичний метод, спостереження, синтез, системний аналіз, порівняння, анкетування, проєктивний метод.

Теоретичною і методичною основою дослідження є роботи, наукові розробки, навчальні посібники, освітні серіали, соціальні проєкти, матеріали періодичних видань, наукові статті, законодавчі і нормативні акти щодо насилля над дітьми в цифровому середовищі.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати бакалаврської кваліфікаційної роботи подано у вигляді практичних рекомендацій та їх може бути використано для профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі. Результати проведення дослідження матимуть актуальне значення та можуть бути застосовані державними організаціями, також можуть застосовуватись для удосконалення системи захисту дітей від насилля в інтерне-середовищі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати бакалаврської кваліфікаційної роботи розглянуто та схвалено на студентській

науково-практичній конференції «76-й Студентській науковій конференції» (22-25 квітня 2020 року) та науково-практичній конференції «77-й Студентській науковій конференції» (28 квітня 2021 року).

Публікації. За темою бакалаврської кваліфікаційної роботи опубліковано дві тези доповідей на наукових конференціях:

1. Чебанова К.М. Булгак Е.Д. Соціально-психологічні аспекти сексуального насильства над дітьми. Матеріали до 76-ї студентської наукової конференції: матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 22-25 квітня 2020 р.). Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2020. С. 326-330.

2. Чебанова К.М. Хлівнюк Т.П. Попередження та протидія кібербулінгу серед дітей у ХХІ столітті. Матеріали до 77-ї студентської наукової конференції: матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 28 квітня 2021 р.). Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2021. С. 296-300.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЛЯ НАД ДІТЬМИ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Насилля над дітьми у цифровому середовищі, як соціальна проблема у сучасному суспільстві

Широко відомим є той факт, що роль цифрових технологій у ХХІ столітті значно зросла, інтернет став невід'ємною частиною життя кожної людини. Завдяки цифрологізації суспільства практично у кожного вдома є розумні пристрої, ключовою роллю яких є максимальне облегшення повсякденного життя та цілодобовий доступ до комунікації.

Під цифровим середовищем розуміють, всі дії, у яких людина може використовувати комп'ютери й інтернет: смартфони, планшети, комп'ютерні ігри та соціальні мережі.

Поняття «цифрові технології» можна розглянути з різних сторін. Наприклад, як «користь», а з іншого боку – як «шкоду». Отже, користь цифрових технологій полягає у тому, що завдяки користуванню ними відбувається значне спрощення доступу до інформації (наприклад, через онлайн-покупки, віддалену роботу та ін.), скорочує витрати на енергію, на транспорт, змінюючи повсякденні практики і роблячи людську діяльність більш ефективною. Проте, негативним наслідком є те, що даний розвиток породжує нове соціальне явище як насилля в цифровому середовищі. Воно небезпечно тим, що кіберагресори залишаються анонімними та можуть тривалий час завдавати шкоди своїм жертвам. Особливо підступне насилля по відношенню до дітей, так як діти не в змозі захистити себе самостійно і дуже часто бояться звернутися за допомогою.

Жорстоке поводження з дітьми в інтернеті – це сучасна форма жорстокого поводження з дітьми, також відома як «кібернасильство» через те,

що має віртуальний, віддалений та анонімний характер прояву. Таке насильство не може відбуватися особисто і не обов'язково вимагає фізичного контакту [62].

В часи поширення нової світової проблеми, як COVID-19, яка залишила свій слід на кожному житті, завдяки доступності інтернету навчання дітей та студентів перейшла до дистанційної форми, що дозволяє отримувати знання незалежно від стану здоров'я та місцезнаходження. Однак постійне перебування дитини в інтернеті збільшує ризик потрапляння під насилля в цифровому середовищі, тому що багато батьків не приділяють увагу безпеки дітей в інтернеті.

Слід розуміти різницю між насиллям в реальному житті та онлайн-насиллю. Так Р. Наварро виділив сім ключових відмінностей насилля в цифровому середовищі:

- 1) технічні уміння;
- 2) можливість прихованої агресії, оскільки агресор може бути невідомим та анонімним;
- 3) моральна легкість – булер не бачить реакції жертви, що робить моральні порушення легшими, немає зворотного зв'язку, менш імовірний прояв емпатії та поваги;
- 4) складніша роль спостерігача;
- 5) легша допомога – булер втрачає підтримку з часом;
- 6) ширше обсяг потенційної і залученої аудиторії;
- 7) 24/7 жертва ніде не може сховатися, навіть коли йде з кіберплатформи комунікації, вона знає, що процес цькування там продовжується [58].

Перше всеукраїнське онлайн-опитування серед дітей та батьків щодо власного користування інтернетом було проведено за ініціативою уповноваженого президента з прав дитини і за підтримки Міжнародного союзу електрозв'язку у 2019 році. Респондентами цього опитування стали 12000 осіб. Результати опитування показали, що кожна третя дитина зустрічалася з незнайомцем після спілкування в інтернеті [9]. Докладніше можна

ознайомитись на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Статистичні дані щодо поведінки в інтернеті

Д. Ольвеус у своїх працях розглянув психологічний портрет жертв, які найчастіше піддаються насильству в цифровому середовищі. До них відносять:

- дітей с підвищеним рівнем тривожності, невпевненості в собі та зі заниженою самооцінкою;
- дітей-меланхоліків;
- сором'язливих, чутливих, лякливих;
- дітей, які фізично слабші за своїх ровесників;
- дітей, котрі спілкуються із старшими дітьми або із дорослими та не мають друзів серед однолітків [59].

Проаналізувавши наукову літературу щодо даної проблеми, можна визначити, що розвиток насилля в інтернеті серед дітей породжує багато різноманітних чинників, також необхідно виділити дві групи причини, що притаманні суто кіберагресорам:

1. Особистісні – притаманні виключно дитині;
2. Соціальні – відгукуються із життя суспільства і підштовхують дитину до таких діянь. Більш повну інформацію можна подивитись на рис. 1.2.

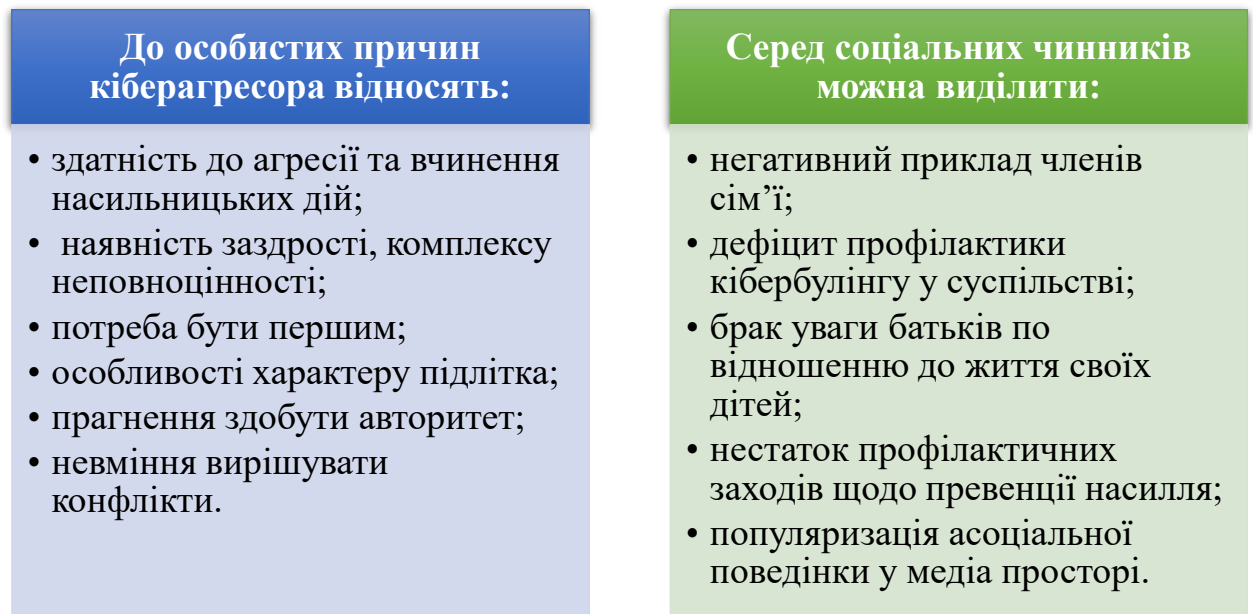

Рис. 1.2. Причини, які притаманні суто кіберагресорам

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)» за скоєння дій з використанням інформаційних ресурсів сексуального характеру до неповнолітньої дитини встановлюється кримінальна відповідальність. Як правило, на строк від 2 до 5 років, але в залежності від тяжкості злочину строк може збільшуватись. Цікавим є те, що відповідальність також накладається на заборону займання певних посад [38].

Діти, які постраждали від кібербулінгу, мають право на справедливість та притягнення кривдника до відповідальності. Закони, що забороняють булінг, особливо кібербулінг в Україні, є відносно новими, але існує ряд законів, основною метою яких, є захист прав дітей та їх інтересів.

Згідно з статтями 3 та 28 Конституції України визначено, що: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [24], також відзначено, що: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [24]. У принципі 9, Декларації прав дитини визначають, що: «Дитина має бути захищена від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації» [11]. Закон України

«Про охорону дитинства» у статті 10, передбачає захист дитини від усіх форм насильства [45]. У статті 53, Закону України «Про освіту» учні мають гарантоване державою право на захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного, психічного насильства, від дій, які порушують права або принижують їх честь і гідність [44].

На жаль, насильство в інтернет-середовищі у багатьох випадках залишається прихованим дитиною та безкарним. Серед обставин, котрі сприяють поширенню можна виділити те, що дорослі не можуть надати необхідну та інколи важливу допомогу та підтримку дитині, через недостатню свідомість щодо цієї проблеми. Іншою обставиною є те, що через загрозу лишитися користування гаджетами, діти просто бояться звернутися за допомогою та бути ще більш покараними та пригніченими, залишитися зі своєю проблемою на самоті. Тому, налагоджена комунікація між батьками та дітьми може запобігти виникненню негативних наслідків, приховування своїх проблем та поширенню кібернасилля.

1.2. Види насилля над дітьми у цифровому середовищі

На сьогоднішній день, буденною є тенденція до використання інтернет-ресурсів. Сучасні діти, яких ще називають «поколінням Z», через те що вони народились у цифрову епоху їм складно уявити своє життя без використання гаджетів та інтернету. Через зростання популяризації до зберігання особистої інформації саме в інтернеті, призводить до зародження насилля в цифровому середовищі. Однією з нагальних проблем є доступність інформації незалежно від віку, тому саме діти, частіше за все, попадають під вплив кіберагресорів через брак інформації у батьків та дітей щодо безпечного користування інтернетом та профілактики насильства в цифровому середовищі. Тому важливо розрізняти види насилля в інтернеті та ознаки їх прояву.

Науковці виокремлюють три блока загроз в онлайн-просторі щодо дітей:

тематичні загрози, порушення безпеки та комунікативні ризики [12]. Більш детальніше можна розглянути на рис. 1.3.

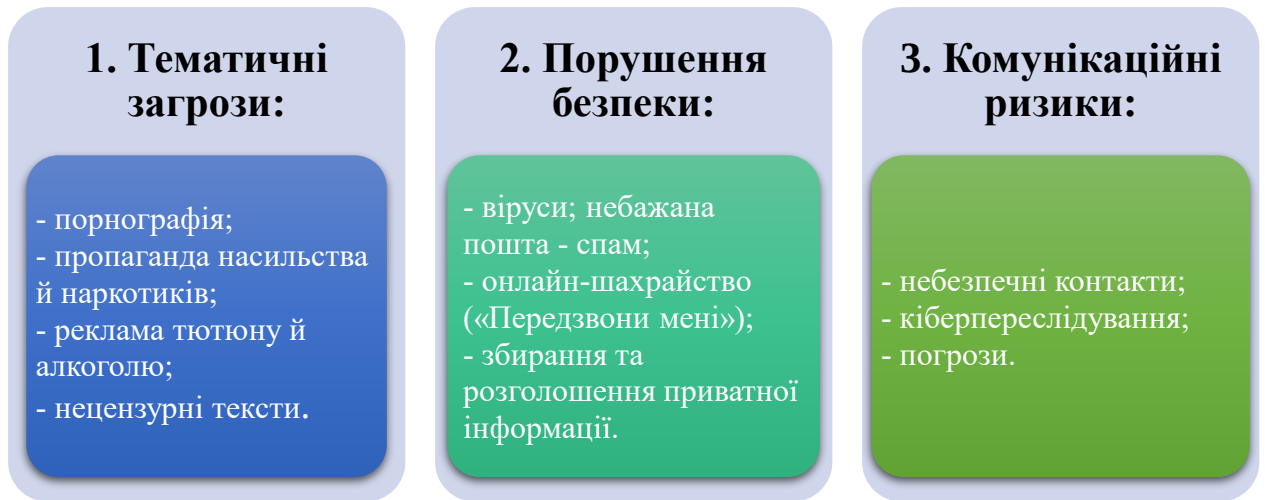

Рис. 1.3. Загрози в онлайн-просторі щодо дітей

Досліджуючи насилля в цифровому середовищі можна виділити загрози в які може потрапити дитина, котрі зазначені у посібнику для батьків [13] що створений за для формування необхідних знань щодо проблеми безпеки дітей в інтернеті:

1. Комп'ютерна залежність (більш поширено серед дітей 11-17 років). Основними показниками даного виду є проведення багато часу в онлайн-просторі, як наслідок цього дитина втрачає контроль над часом проведеним за комп'ютером, режимом сну, стає невпевненою в собі, відчуває страх до прийняття рішень, відчуває себе втомленою, дратівливою, конфліктною та в її середовищі порушуються соціальні зв'язки.

2. Розходження між реальним «Я» і своїм інтернет-образом. Ідентифікуючи себе з героєм гри, у дитини порушується адекватне сприймання своєї особистості та навколишнього середовища. У цьому випадку спостерігається присвоєння собі здібностей героя, які можуть негативно вплинути на реальне життя.

3. Доступ до небажаного контенту. Веб-сайти, фото, відео, аудіо, реклама тощо, які мають непридатний та протизаконний зміст для дітей.

4. Інтернет-шахрайство. Серед інтернет-шахрайства виділяють: налаштування безкоштовного використання послуг мобільного оператора

(вимагання коштів шляхом представлення себе мобільним оператором, пропонуючи певні послуги за гроші); «читай чужі SMS» (вторгнення до телефону іншої особи для перегляду sms та дзвінків); продаж продукту, що не існує; «передзвони мені» (отримується повідомлення з проханням «передзвонити», після з'єднання знімаються кошти); фішинг та вішинг (крадіжка конфіденційної інформації); фармінг (створення клонів веб-сайтів, за для зараження вірусами та пошкодження комп'ютеру).

5. Мобільне шахрайство за допомогою SMS-повідомлень, таких як: «перекажіть кошти на рахунок і отримайте вдвічі більше»; «прохання надіслати гроші»; «на ваш рахунок помилково перераховані кошти»; «відмовся від рекламної SMS-розсилки»; «близька людина потрапила у халепу»; «блокування номера і перереєстрація SIM-карти»; «виграш призу»; «прохання зробити короткий дзвінок з вашого телефону».

6. Зараження комп'ютера шкідливим програмним забезпеченням (програмами, програмами-шпигунами, хакерськими атаками).

Проаналізувавши наукову літературу щодо онлайн-безпеки можна виділити найпоширеніші види насилля у цифровому середовищі. Так у посібнику для педагогічних працівників визначають: секстинг, сексторшен, онлайн грумінг, кібербулінг та порнографічний контент [46]. Тому важливо розглянути кожен з видів насилля у цифровому середовищі більш детально.

Секстинг – розповсюдження особистого контенту з інтимним змістом (фото, відео, текстовий матеріал) із використанням інтернет-ресурсів.

Наслідки секстингу для дитини можуть бути вкрай небезпечними. Навіть якщо фото не були опубліковані та залишаються таємницею, дитина постійно перебуває в надзвичайно пригніченому стані: переживає, що її приватні світлина побачать та опублікують сторонні люди, що вона стане об'єктом знущань з боку однолітків.

В Україні немає статистичних даних щодо секстингу серед підлітків, але можна розглянути статистичні данні світового рівня. Так, за 2020 рік секстинг поширений серед 20% підлітків всього світу, з них 22% складають дівчата

підлітки, а 18% - хлопці підлітки [46]. Більш детально з масштабами секстингу у світі на 2020 рік можна ознайомитися на рис. 1.4.

Рис. 1.4. Статистика щодо секстингу серед підлітків у світі

Також можна відмітити що 15% підлітків надсилають матеріал стосовно секстингу, тим кого знають виключно в онлайні. 34% підлітків через поширення інтимних фото підвищують свою сексуальність, також 52% дівчат підлітків надсилають такий контент, як «подарунок» для свого хлопця [46].

Одними із причин розповсюдження секстингу можуть бути:

1. Діджиталізація суспільства. Через те, що у кожної дитини є смартфон з камерою, це дає можливість у будь-який момент сфотографуватись та надіслати свої фото будь-кому.

2. Особлива характерність підліткового віку. Через дефіцит уваги зі сторони дорослих підлітки намагаються, таким чином показати свою зрілість та дорослість. Вважаючи, що секстинг є безпечнішим за реальний статевий акт.

3. Не усвідомлення глобальності проблеми та її наслідків. Стереотипна думка, що відправлення контенту інтимного характеру засвідчує про довіру у стосунках. Тим самим, діти можуть стати жертвами шантажу з боку кіберагресора.

Сексторшен – це побудова довірливих відносин дитиною з незнайомцями, за для одержання агресором особистої інформації інтимного характеру через платформи соціальних мереж та меседжерів аби здійснювати шантажування та вимагання коштів. У додатку А можна ознайомитись з

реальною перепискою дитини з кривдником.

На жаль, кожні п'ять хвилин у світі, розповсюджується контент, який висвітлює насилля сексуального характеру над дитиною та більшість з них, створені дитиною самотійно через шантажування та погрози з боку кіберагресорів. На рис. 1.5. зображена світова статистика щодо сексторшену, джерелом якої є «Українська правда» [9].

Рис. 1.5. Статистика щодо сексторшену

Коли дитина зіштовхується з сексторшином у більшості випадків не розповідає про це батькам так, як відчуває сором за свої вчинки та боїться бути покараною. Це свідчить про те, що дитина залишається з проблемою на самоті та постійно перебуває у страху та стресі, що її розпізнають, іноді це може призвести до бажання покінчити життя самогубством.

Основною причиною поширення є брак знань у дітей та батьків щодо проблеми та методів запобігання потрапляння до сексторшену. Також, нагальним є те, що в Україні бракує достатньої інформації про цей вид насилля, оскільки він є досить новим. Це дає змогу злочинцям використовувати різноманітні підходи до шантажу та залякування дитини.

Онлайн грумінг (кібергрумінг) – налагодження довірливих відносин з дитиною для того, щоб вчинити сексуальне насильство в цифровому середовищі або за його межами. У додатку Б можна ознайомитись з реальною перепискою дитини з кривдником.

Кривдниками можуть виступати як одна особа, так і група осіб, які представляються ровесниками своїх жертв для того, щоб розташувати дитину ближче до себе. Під час бесіди дитина може знати або не підозрювати вік свого співрозмовника.

Проаналізувавши статистичні дані щодо онлайн грумінгу можна зробити висновок, що 24% дітей з опитуваних в Україні отримували в інтернеті прохання надіслати відверті фото/відео та стільки ж дітей отримали пропозицію зустрітися у реальному житті. З статистичною інформацією можна ознайомитись на рис. 1.6.

Рис. 1.6. Статистичні дані щодо онлайн-грумінгу

Дослідження американської організації THORN свідчать про те, що 2100 дітей стали жертвами онлайн грумінгу, серед них кожна четверта дитина була у віці 12 та менше років [60]. Після того як злочинці отримували необхідний контент, вони не зупинялися погрожувати та вимагали більше матеріалу.

Порнографічний контент. Згідно з Законом України «Про захист суспільної моралі» до продукції, яка має порнографічний характер відносять: «будь-які матеріальні об'єкти, предмети, друкована, аудіо-, відеопродукція, в тому числі реклама, повідомлення та матеріали, продукція засобів масової інформації, електронних засобів масової інформації, змістом яких є детальне зображення анатомічних чи фізіологічних деталей сексуальних дій чи які містять інформацію порнографічного характеру» [42].

Важливо враховувати, що перегляд контенту з порнографічним змістом спонукає дітей до раннього сексуального експериментування та пробуджують

до сексуальної активності, коли діти не готові до цього по всім особливостям свого віку. небезпечним є те, що частіше за все перегляд таких матеріалів впливає на формування стереотипного мислення та сприйняття сексуальних відносин, як випадкових, насильницьких й незахищених.

В Україні, у рамках інформаційно-освітньої кампанії #Stop_sexтинг за підтримки МОН, Мінцифри та Уповноваженого Президента України у 2018 році був створений чат-бот за підтримкою Київстар. Користувачі інтернету мають можливість отримати інформацію щодо сексуальних ризиків онлайн, та знайти відповіді як захистити себе [50].

Кібербулінг. Кібербулінг визначений рядом нормативно-правових актів. Одним з них є Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству, які затверджені Листом Кабінету Міністрів України та трактують кібербулінг як: «приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету. Діти реєструються в соціальних мережах, створюють сайти, де спілкуючись, ображають інших, поширюють плітки, особисті фотографії, зроблені в роздягальнях чи вбиральнях» [27]. Кібербулінг є одним з найбільш розповсюдженим видом насильства у цифровому середовищі.

Т. Миронюк зазначає, що «кібербулінг – це негативна, агресивна, суспільно небезпечна, протиправна поведінка умисного характеру із застосуванням морального, фізичного насильства чи будь-які інші дії, учинені з метою дошкулити, нашкодити, принизити людину, що посягають на життя, здоров'я, волю, честь і гідність особи шляхом використання інформаційно-комунікаційних засобів: Інтернету (електронної пошти, форумів, чатів, ICQ), мобільних телефонів, соціальних мереж тощо» [28, с.282].

На початку 2020 року, за статистичними даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), щодо кібербулінгу серед підлітків України 21,5% опитуваних були жертвами образ, знущань, принижень онлайн. Серед них 2,3% дітей ображали декілька раз на тиждень, 1,8% – раз на тиждень, 3,5% – два або три рази на місяць і 13,9% за два місяця зазнали знущань один-два рази. В той час, як 21,1% брали участь в образах, знущаннях, приниженні інших онлайн. 2,1%

ображали своїх однолітків декілька раз на тиждень, 1,8% – раз на тиждень, 3,7% – два або три рази на місяць та 13,5% – один-два рази за 2 місяця [8].

Р. Ковальські, С. Лімбер і П. Агатстон американські вчені, котрі виділили одну за найпоширеніших класифікацій, яка містить вісім типів поведінки, характерних для кібербулінгу, котрі подані у табл. 1.1. [56].

Таблиця 1.1

Типологізація кібербулінгу за Р. Ковальські, С. Лімбер і П. Агатстон

№	Тип кібербулінгу	Характерний опис
1.	Перепалки, або флеймінг (flaming)	Обмін короткими, негативними та образливими висловлюваннями, через комунікаційні технології, між двома чи більше учасниками.
2.	Нападки, постійні виснажливі атаки (harassment)	Тривалі і односторонні, постійні образливі повідомлення чи дзвінки які спрямовані на жертву.
3.	Обмовлення, зведення наклепів (denigration)	Поширення через цифрове середовище принизливої фейкової інформації.
4.	Самозванство, втілення в певну особу (impersonation)	Зламуючи персональні сторінки в соціальних мережах, агресор позиціонує себе як жертву з метою здійснення негативної комунікації.
5.	Ошуканство, видурювання конфіденційної інформації та її розповсюдження (outing & trickery)	Оприлюднення агресором, без дозволу дитини, особистої інформації, в тому числі смс, фото та відео в інтернет-середовище.
6.	Відчуження (остракізм), ізоляція	Виключення жертви з групи, з метою обмеження взаємодії.
7.	Кіберпереслідування	Анонімне відстежування жертви через соціальні мережі, з метою збору особистої інформації, для можливого нападу.
8.	Хепіслеппінг (happy slapping)	Розміщення в інтернет-середовище або розсилка на мобільні телефони відеороликів з справжніми нападами, без згоди жертви.

Особливість перепалок, або флеймінгу полягає у тому, що всі події цькування відбуваються на чатах, форумах, дискусійних групах. З початку боротьби учасники знаходяться в рівних умовах, але на певному етапі є загроза перетворення флеймінгу на психологічний терор. Як наслідок перепалки

можуть призвести учасників до емоційних переживань.

Нападки, постійні виснажливі атаки також зустрічаються в онлайн-іграх. Так, групи гравців (гріфери), які не націлені на гру та її процес, а навпаки – критикують інших гравців та їх досвід.

Жертвою обмовлень та наклепів може бути не тільки одна дитина, а також цілі групи дітей. Предметом перепалок можуть бути фотографії, відеозаписи, смс та пісні, які негативно характеризують жертву. Існує тенденція створення «книг для критики» в яких розміщуються жарти та наклепи про дітей над якими знушаються. В результаті, формується список «ізгоїв», які стають мішенями для булінгу та кібербулінгу.

Характерною особливістю самозванства є неочікувані агресивні відповіді від друзів та знайомих. Так як жертва не розуміє з якої причини вони надходять. Небезпечним є те, що агресор відправляючи провокаційні листи від імені жертви, створює негативні умови для її подальшого життя.

Відчуження (остракізм), ізоляція дитини проявляється частіше за все в інтернет-групах, чатах та ігрових серверах, що має наслідок руйнування психологічного стану дитини, падіння самооцінки та замкнутість.

Небезпечним є те, що кіберпереслідування може призвести до злочинності, різного виду насилля, грабежів та вбивства.

Українська дослідниця Л. Найдьонова виділяє вісім видів кібербулінгу.

- 1) перепалки і нападки (флеймінг і тролінг), тобто знущання, образи, приниження;
- 2) обмовлення і наклепи, розповсюдження неправдивої інформації;
- 3) викрадення даних і самозванство, видавання себе за іншу людину;
- 4) ошуканство і шахрайство, маніпуляція довірою;
- 5) залякування і заклики до самоушкоджень (наприклад, у складі суїцидальних груп і квестів);
- 6) переслідування і приховане відстеження (сталкінг), як наслідок — небажані зустрічі офлайн;
- 7) хепіслепінг – запис і розповсюдження фільмувань реальних подій або

постановок булінгу і іншої небезпечної поведінки;

8) створення будь-якого медіаконтенту під тиском кіберсередовища, стимулювання екстремальних практик (наприклад, смертельних селфі, адреналінового відеоблогінгу тощо) [31].

На жаль, останні 5 - 7 років серед підлітків дуже популярні «групи смерті» та «суїцидальні квести», наміром яких є доведення дитини до суїциду. Найпопулярнішими серед них є: «Синий кит»; «Море китов»; «Тихий дом»; «Разбуди меня в 4:20»; «Мертвые души»; «Я в игре»; «F57»; «d 28»; «Беги и умри»; «Ff 33»; «150 звезд» «Красная сова». В Україні джерелом започаткування цього явища була соціальна мережа «ВКОНТАКТЕ», а потім набрало обертів у «Telegram», «Instagram», «TikTok», «WhatsApp».

Найрезонансніший випадок цього року, який сколихнув українське суспільство трапився у місті Боярка на Київщині. Двоє дівчат, після перегляду в інтернет-додатку відео «Випий таблетки і подивись що буде», купили пігулки й вжили їх в туалеті ліцею. В наслідок цього, 13-річна дівчинка померла, а 12-річна – перебувала в лікарні в середньому стані [36].

Також широкого розголосу набув випадок розкриття однією з «груп смерті», яку створила 15-річна криворожанка, яка надавала завдання учасникам каналу та була його адміністратором. Телеграм-канал діяв із 21 лютого 2021 року, спочатку в чаті перебувало близько 500 осіб. Коли адміністратор почав надавати завдання учасникам наносити собі тілесні ушкодження, в ньому залишилося 13 осіб [36].

У сучасному суспільстві, більшість дітей прагнуть бути відомими саме через соціальні мережі. Тому, підлітки вважають, що чим більш екстремальним буде їх селфі, тим «крутіше» вони будуть, не замислюючись про наслідки та небезпеки, які їх супроводжують під створення цього контенту.

Узагальнюючи вище сказане, можна відмітити, що онлайн-простір стрімко розвивається, тому небезпеки, які існують в цифровому середовищі не стоять на місці та швидко з'являються нові пастки для дітей, які мають різні види прояву насильницького характеру. Кожен з них негативно впливає на

життя дитини, тому важливо усвідомлювати види насилля у цифровому середовищі так їх характеристики для того, щоб попередити їх на ранньому етапі.

1.3. Форми та методи соціальної профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі

Питання профілактики насилля над дітьми в цифровому середовищі, особливо в період пандемії, повинно займати важливе місце у суспільстві. Оскільки агресивна, насильницька поведінка в інтернеті набирає обертів, збільшується перевага саме профілактичних заходів, всупереч кримінальної та цивільної відповідальності. Провідним напрямком профілактики кібернасилля є формування усвідомленої поведінки та толерантного ставлення один до одного в інтернеті, для того щоб запобігти виникненню дій насильницького характеру по відношенню до себе та інших.

Бочавер А.А. та Хломов К.Д. у своїх дослідженнях виділяють напрями для профілактичної роботи щодо кібербулінгу [2], але слід зазначити, що надані напрями можуть застосовуватись для превенції усіх видів кібернасилля.

1. Модернізація технічних засобів, які фільтрують та обмежують контент, котрий може образити й зачепити особу. Даний напрям містить в собі функцію «скарг» у соціальних мережах та на веб-сайтах, яка забезпечує миттєве реагування на образливий контент правоохоронними органами, адміністрацією соціальних мереж та провайдерів. Також особливістю є можливість обмеження та захисту персональних даних шляхом налаштування конфіденційності акаунту.

2. Просвітницька діяльність дітей та підлітків щодо безпечного користування інтернетом. Основною цього напрямку є розвиток медіаграмотності задля уникнення потрапляння до насилля в інтернеті у ролі жертви та мінімізації агресивної та жорстокої поведінки в цифровому середовищі по відношенню до інших користувачів.

Перед тим, як виділяти методи профілактики насилля у цифровому середовищі, необхідно відокремити наслідки його впливу, котрі Зінцова А.С. описувала у своїх працях – соціальні, психологічні, фізіологічні та педагогічні. Більш детальніше з наслідками впливу насилля на дітей можна ознайомитися на рис. 1.7. [21; 22].

Рис. 1.7. Наслідки впливу насилля в інтернеті на дітей

Основним завданням роботи у сфері соціальної профілактики насилля у цифровому середовищі є діяльність, яка заснована на принципах: системності, суб'єкт-суб'єктності, конфіденційності, соціальної безпеки, саморегуляції, взаємодопомоги, комплексності та гуманності [30].

Комплексний підхід, за допомогою якого можливе вирішення проблеми кібернасилля, повинен містити в собі застосування всіх методик соціальної профілактики. Тому необхідним є розглядання аспектів профілактики, основним завданням яких є, надання інформації щодо протидії та подолання даної проблеми. До них належить: інституційний аспект; нормативно-правовий аспект; соціально-ризиковий аспект; аксіологічний аспект;

організаційно- управлінський аспект [37].

Сутність інституційного аспекту полягає у вдосконаленні закладів інфраструктури, які мають невід’ємне відношення до профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі. До таких закладів належать: державні установи, школи, університети, соціальні заклади та інтернет провайдери.

Описуючи нормативно-правовий аспект, потрібно взяти до уваги нормативно-правову базу, яка регулює питання захищеності від насилля та кібербулінгу. У цьому питанні важливо звернути увагу на Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [39], оскільки успішне функціонування та реалізація закону, сприяє поширенню усвідомлення, щодо наслідків та відповідальності у разі вчинення булінгу та кібербулінгу. Що дозволяє розробити ефективні механізми для профілактики та протидії насильства над дітьми у цифровому середовищі на державному рівні.

Питанням щодо запобігання насилля в онлайн просторі, його проявам для скорочення виникнення соціальних ризиків серед дітей особливо, що стосується їх психологічного та соціального благополуччя розглядаються у соціально-ризиковому аспекті, який забезпечує вжиття заходів для подолання та профілактики агресії та протизаконних дій щодо дітей у цифровому середовищі.

Проблема профілактики кібернасилля, яка розглядається в аксіологічному та організаційно-управлінському аспекті. У першому аспекті, важливо провести профілактичні заходи для того, щоб сформувати у дітей особистісні та ціннісні орієнтації, які будуть спонукати до налагодження безпечної комунікації в цифровому середовищі. У другому – необхідним є створення надійної системи безпеки, яка буде сприяти профілактиці та протидії насилля в інтернеті. За її основу виступають програми та методи, котрі спрямовані як на одного індивіда, так і на групу.

Необхідно підкреслити, що на сьогоднішній день законодавство України забезпечує інструментарій, який є обмеженим для уникнення шкідливого

контенту в інтернет просторі.

Так згідно з статтею 28 Закону України «Про інформацію»: «Інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війн, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини» [43].

У статті 20 Закону України «Про охорону дитинства»: «Забороняється пропагування у засобах масової інформації культу насильства і жорстокості, розповсюдження порнографії та інформації, що зневажає людську гідність і завдає шкоди моральному благополуччю дитини» [45].

Соціально-профілактична робота з дітьми щодо проблеми насилля в цифровому середовищі, здійснюється на трьох рівнях згідно з Державним Стандартом соціальної послуги профілактики [41].

На первинному рівні соціальної профілактики щодо насилля у цифровому середовищі проводиться ряд заходів, основною метою яких, є інформування батьків, педагогічних працівників та дітей насамперед щодо проблеми насильства в інтернеті: його видів, проявів та наслідків. Також на даному рівні важливо сформувати навички щодо безпечного користування кіберпростором, завдяки вихованню правової поведінки в учасників процесу. До методів, котрі необхідно застосувати можна віднести: інформування, приклад, переконання, навіювання, робота в громаді, мікросередовищі та сім'ї. Також під час первинної соціальної профілактики можна використати метод «рівний-рівному» та критичне мислення. Завдяки застосуванню цих методів, зменшиться ризик потрапляння дітей до кібернасилля, оскільки діти та батьки будуть більш усвідомлені з приводу цієї проблеми.

Основним завданням вторинної профілактики є застосування заходів для дітей та сімей у яких зафіксовано потрапляння до насилля в цифровому середовищі. Тому, важливо слідувати алгоритму дій, які призведуть до ефективної роботи з окремим групами дітей та дорослих за для зміни поведінки та ставлення до насилля. Саме своєчасність на цьому рівні грає

першочергову роль, оскільки вчасне надання потребуючої допомоги та підтримки у напрямках: розвитку значущих навичок самозахисту від кіберагресорів, знань та умінь щодо свідомості про діяльність установ та організацій, які надають допомогу у випадку потрапляння до онлайн-насилюства.

Третинна профілактика розуміє під собою роботу з тими дітьми, які стали жертвами насилля в цифровому середовищі та з тими, хто вчиняв протиправні дії відносно дитини (якщо це можливо). Основною метою проведення заходів на цьому рівні є формування навичок самозахисту для постраждалих та здійснення контролю й соціального навчання кіберагресорів. Для цього використовуються такі методи: робота з конкретним випадком, реконструкція характеру, переключення та навчання, творення виховних ситуацій, показ перспективи, включення в різноманітні види діяльності і позитивно соціалізуюче середовище тощо.

Підставою для зародження насилля в інтернет-просторі, у багатьох випадках, виступає булінг в освітніх закладах. Для запобігання та раннього виявлення ризиків та загроз цього явища повинні проводитись інформаційні та профілактичні заходи, заходи спрямовані на вирішення конфліктних ситуацій, соціально-психологічної адаптації та підвищення згуртованості між учасниками освітнього простору [57].

При проведенні соціальної профілактики можна використати інноваційні заходи щодо запобігання насилля в цифровому середовищі, завдяки проведенню яких у дітей формується усвідомлення, як правильно поводитись в інтернеті та уникнути потрапляння до кібернасилля.

- Тренінги, заняття з елементами тренінгу – ефективний інтерактивний захід, який дозволяє дитині отримати нові знання, оволодіти новими навичками, допомагає розставити ціннісні пріоритети та сформувати правильну поведінку щодо проблеми насилля в цифровому середовищі.

- Форум-театри – методика, що застосовується для подолання соціальних проблем завдяки тому, що глядач має можливість перетворитися з

пасивного на активного співучасника тематичних заходів.

- Дебати – обмін думками між двома сторонами з заданої проблематики.
- Мозковий штурм, брейн-стормінг – найрезультативніший метод групової роботи, оскільки у процесі його застосування формується креативне мислення у вирішенні проблемних ситуацій.
- Дискусії – метод колективного обговорення, за для виявлення істини та пошуку розв’язання нагальної проблеми, шляхом висловлення власної думки й прийняття до уваги поглядів опонентів.
- Рольові ігри – ефективний метод при роботі з дітьми, головною метою якого є гра, у процесі якої можна визначити ставлення до проблеми та набути досвіду у її вирішенні.
- Переговори – метод, який використовується для вирішення розбіжностей та суперечностей між учасниками, також за для формування світоглядних переконань за заданою тематикою.
- Квести – тематичний захід, якому характерна ігрова форма виконання завдань, які можуть бути створені заздалегідь та направлені, як на одного на учасника, так і на команду.
- Тематичні тижні та акції – захід, який спрямований на залучення великої кількості учасників, з метою формування відповідального ставлення до власного життя.
- Круглі столи, семінарські заняття, конференції – тематичні зустрічі, з обговоренням актуальних питань та запропонуванням методів їх вирішення.
- Оформлення тематичних полиць – застосування творчих та розумових здібностей для створення брошур, плакатів, малюнків з обраної тематики з просвітницькою метою.
- Консультативні пункти – залучення мультидисциплінарної команди (психологів, соціальних працівників, юристів, соціальних педагогів) за для проведення соціально-профілактичних консультацій та інші.

Усе ці заходи свідчать про те, що забезпечення ефективної профілактики для подолання насильства над дітьми у цифровому середовищі можливо лише тільки у комплексній системі співпраці дітей, батьків, освітніх та соціальних закладів.

Висновок до першого розділу

Проблема насилля над дітьми у цифровому середовищі набрала великих обертів, оскільки люди не можуть представити своє життя без інтернету. Саме дитина знаходиться в більшій небезпеці, тому що її особливість віку не дозволяє критично фільтрувати інформацію та людей з якими вона контактує у цифровій мережі. Важливо зазначити, що з початком пандемії COVID-19 використання дітьми інтернету зросло, тим самим випадків насилля над дітьми у цифровому середовищі стало значно більше.

Головною особливістю даного виду насилля є те, що дуже складно провести моніторинг з визначенням чітких видів насилля в цифровому середовищі та визначити кількість дітей, котрі з ним стикаються. Оскільки через трансформацію та відкритість інтернету кіберагресорам легко знайти новий спосіб для використання дитини. Наразі до найпоширеніших видів кібернасилля відносять: секстинг, сексторшен, онлайн грумінг, кібербулінг та порнографічний контент. Усі вони мають особливі ознаки прояву, а деякі з них свої підвиди. Незважаючи на це, вони негативно впливають на всі сфери життя дитини. Саме завдяки проведенню заходів соціальної профілактики насилля у цифровому середовищі у дітей можна сформуванати усвідомлення щодо безпечної поведінки в інтернеті та запобігти потрапляння до рук кіберагресорів. Важливо провести емпіричне дослідження методів формування безпечної поведінки дітей у цифровому середовищі для практичного визначення актуальності цієї проблеми.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБІЗНАНОСТІ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Дослідження обізнаності дітей про загрози у цифровому середовищі

Базою для проведення дослідження стала Залізничненська загальноосвітня школа I-III ступенів, місце знаходження якої, село Залізничне, Болградського району, Одеської області. Респондентами опитування були учні 9 класів – 15 осіб та 10 класів – 17. Учням було запропоновано пройти анонімне, дистанційне анкетування із застосуванням Google Forms (дод. В) щодо обізнаності насилля в цифровому середовищі. Анкета містить в собі чотири блоки питань: дослідження мети користування інтернетом; повага до прав людини онлайн; звернення по допомогу та захист; обізнаність щодо видів насилля в цифровому середовищі. Перші три блоки були взяті з навчально-методичного посібника «Онлайн» [53, с.19-20, 23]. Детально вивчивши види насилля в цифровому середовищі та проаналізувавши статистичні дані щодо потрапляння дітей до ризиків, які можуть спостерігати в інтернеті було самостійно розроблено четвертий блок питань.

Загальна кількість респондентів мала складати 32 особи, але тільки 26 учнів проявили активну участь та інтерес у проходженні анкетування, серед яких було 57,7% дівчат та 42,3% хлопчиків, як це показано на рис. 2.1.

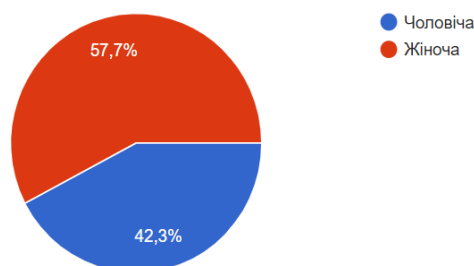

Рис. 2.1. Стать респондентів анкетування

Вік учнів, які долучилися до анкетування складав від 14 до 16 років. Серед них найменшу кількість становили підлітки 14 років - 7,7%, школярі 15 років, займають половину від усіх опитуваних (50%) та 16-річні – 42,3%, детальніше у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Вік та кількість учасників

Вік учасників	14	15	16
Кількість учасників	2	13	11

На питання «Який пристрій ти використовуєш найчастіше для користування інтернетом?» були отримані такі відповіді, які зображені на рис. 2.2.

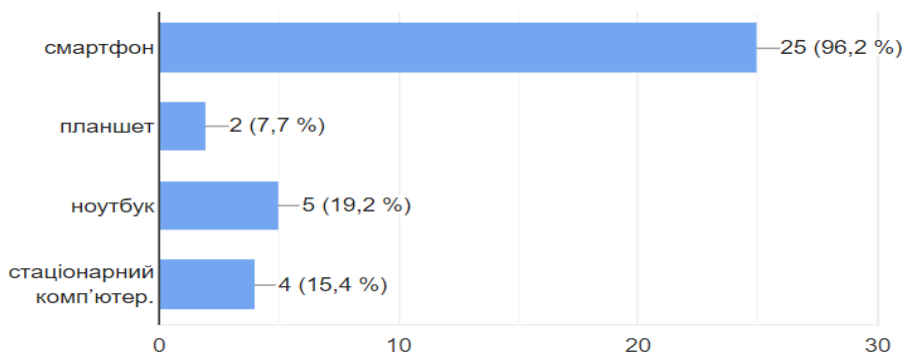

Рис. 2.2. Пристрої якими користуються учні

Аналізуючи дане питання, можна визначити, що 96,2% користуються смартфоном, 19,2% - ноутбуком, 15,4% - стаціонарним комп'ютером й 7,7% з опитуваних користуються планшетом. Необхідно відмітити, що найбільше користування смартфоном пов'язано з тим, що цей гаджет є досить доступним, компактним та мобільним. Через те, що у більшості дітей з'являється перший смартфон у досить ранньому віці, вони можуть розумітися в них, краще ніж їх батьки. Найменша кількість респондентів обрали «планшет», тому що він має в собі ті ж самі функції, що й смартфон але його складніше переміщати.

Для дослідження мети використання інтернету, було задано запитання «Для чого ти використовуєш інтернет?» з варіантами відповідей, серед яких учням було запропоновано обрати необмежену кількість варіантів. Більш повну інформацію можна подивитись у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Мета використання інтернету

Варіанти запропонованих відповідей	Кількість відповідей	%
Віртуальне спілкування	23	88,5
Перегляд фото/відео	22	84,6
Онлайн-ігри	22	84,6
Перегляд серіалів та кіно	21	80,8
Навчання	20	76,9
Читання книг, блогів, цікавих сайтів	17	65,4
Замовлення товарів	10	38,5
Оплата послуг	10	38,5
Самовираження	5	19,2
Робота	3	11,5
Відвідування музеїв	1	3,8

Аналізуючи відповіді, можна відміти, що більшість учнів використовують інтернет для віртуального спілкування (88,5%), тому що зараз існує тенденція, особливо між підлітками, спілкуватися за допомогою інтернету. 84,6% обрали перегляд відео та фото, це пов'язано з тим, що люди звикли передавати інформацію через фото та відео, що створює ілюзію живого спілкування. Також у сучасних додатках, якими користуються підлітки, основною функцією є розміщення контенту у вигляді фото та відео, наприклад Instagram, TikTok. Насторожує той факт, що 84,6% з опитуваних обрали «онлайн-ігри», тому що, насилля над дітьми може здійснюватися на ігрових платформах. Лише 3,8% обрали «відвідування музеїв», це пов'язано з тим, що сучасні підлітки не дуже зацікавлені у відвідуванні цих закладів, а з періодом настання пандемії COVID-19, стало менше можливості зацікавити підлітків.

У питанні «Які соціальні мережі чи меседжери ти використовуєш?» учням була дана можливість вказати додаток/сайт яким вони користуються. У табл. 2.3. відображені їх варіанти.

Таблиця 2.3

Додатки та сайти якими користуються діти

Назва меседжера/соціальної мережі	Кількість користувачів	Назва меседжера/соціальної мережі	Кількість користувачів
Instagram	21	Twitter	2
Telegram	16	Facebook	2
Viber	15	TeamSpeak	1
TikTok	6	Zenly	1
WhatsApp	5	Однокласники	1
Вконтакте	5	Likee	1
Discord	3	Google	1
YouTube	3	iMe	1

Проаналізувавши відповіді респондентів, можна відмітити три найпопулярніші меседжери/соціальні мережі, якими користуються підлітки. Перше місце серед відповідей займає «Instagram» - 21 кількість користувачів, на другому - «Telegram», його визначили 16 осіб та на третьому місті «Viber» - цей меседжер вказали 15 учнів с опитуваних. До менш популярних можна віднести: «Zenly», «TeamSpeak», «Likee», «iMe» їх вказали по одному разу. Важливо відмітити, що школярі використовують такі соціальні мережі як «Вконтакте» - обрали п'ять учнів та «Однокласники» - один учень. Наразі Указом президента України №184/2020 [40] забороняється використання російських соціальних мереж, як «Вконтакте» та «Однокласники», це свідчить про те, що підлітки використовують VPN, який дозволяє їм, вільно користуватися цими мережами, але тим самим, з'являється доступ до небажаної інформації, що може збільшити загрози попадання під натиск кіберагресорів. Також можна відмітити, що один із респондентів вказав «сайти на яких, дивлюсь дорами». Дорами – це загальна назва японських, корейських, китайський та інших азіатських серіалів/фільмів. Ці сайти можуть бути небезпечними так як, на них можуть бути присутні матеріали з віковими обмеженнями 18+.

На питання «Від кого ти дізнаєшся, що є небезпечним для тебе в

інтернеті?» були отримані такі відповіді, з якими можна ознайомитись на рис. 2.3.

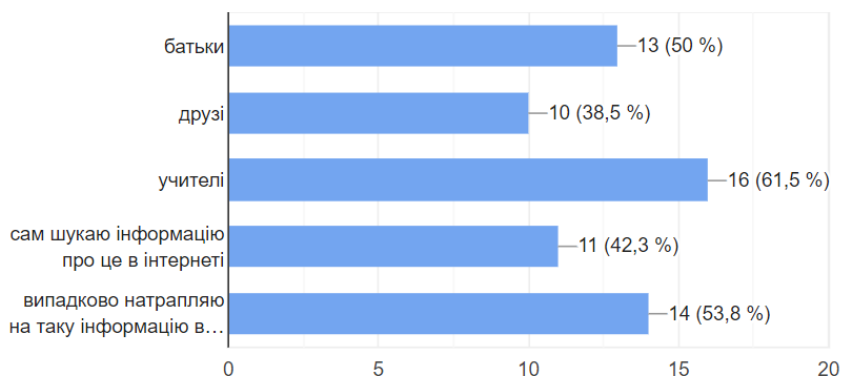

Рис. 2.3. Від кого учні дізнаються про небезпеки в інтернеті

Виходячи з відповідей, 61,5% учнів дізнаються про загрозу від вчителів, 53,3% школярів випадково натрапляють на таку інформацію в інтернет-просторі, 50% дізнаються від батьків, 42,3% самі шукають інформацію щодо даної теми, та 38,5% - від друзів. Все це свідчить про те, що освітній заклад займається формуванням обізнаності щодо питання загроз, які можуть спостерігати в цифровому середовищі. Обізнаність батьків щодо насилля в інтернеті поділяється на дві групи. Перші, це ті, які мають розуміння щодо насилля в онлайн-просторі й можуть про це розповісти своїм дітям, в той же час є батьки, які не володіють інформацією щодо даної теми або бояться відверто поговорити з своїми дітьми. Небезпечним є те, що такі батьки у випадок потрапляння до кібернасилля дитини не зможуть надати необхідної допомоги. Також варто відмітити відповідь «сам шукаю інформацію про це в інтернеті», це може буди пов'язано з багатьма причинами. Одними з них є, недостатня інформаційна робота з боку батьків та педагогів, інтерес самої дитини також, це може бути пов'язано з тим, що до підлітка були, або відбуваються в даний момент дії насильницького характеру в інтернеті. Не завжди позитивним є те, що дитина шукає інформацію самостійно, оскільки в інтернеті дуже багато шкідливого контенту, який може тільки зашкодити їй.

Одним з питань розділу щодо «Поваги до прав людини онлайн» було поставлено запитання «Обери варіанти, які, на твою думку, є прикладами порушення прав людини в інтернеті». Учням була надана можливість обрати

необмежену кількість варіантів, відповіді яких, зображені на табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Порушення прав людини

Варіанти запропонованих відповідей	Кількість відповідей	%
Зламування акаунтів іншої людини та ведення активних дій від її імені	25	96,2
Цькування, погрози та переслідування людини, яка не подобається у приватному спілкуванні в інтернеті	21	80,8
Розголошення приватних подробиць життя інших людей	20	76,9
Розміщення на власній сторінці неправдивої інформації, образливих чуток про іншу людину	18	69,2
Пересилання приватної переписки іншим людям без дозволу співрозмовника	15	57,7
Розміщення фото без згоди людей, які є на ньому	15	53,8

Відповідно до результатів 96,2% з опитуваних, вважають, що це «зламування акаунтів іншої людини та ведення активних дій від її імені». Також 80,8% відмітили, що це «цькування, погрози та переслідування людини, яка не подобається у приватному спілкуванні в інтернеті», 76,9% обрали «розголошення приватних подробиць життя інших людей», 69,2% - «розміщення на власній сторінці неправдивої інформації, образливих чуток про іншу людину», 57,7% - «пересилання приватної переписки іншим людям без дозволу співрозмовника», та 53,8% відповіли, що це «розміщення фото без згоди людей, які є на ньому». Узагальнюючи відповіді респондентів, можна відмітити, що вони є досить усвідомлені щодо питань порушення прав людини в інтернеті.

Досліджуючи питання «Якщо ти бачиш в інтернеті те, що варто змінити/видалити (помилки, шахрайство, насильницький контент, порушення прав людини, порушення авторських прав), то» учні надали такі відповіді, з якими можна ознайомитись на рис. 2.4.

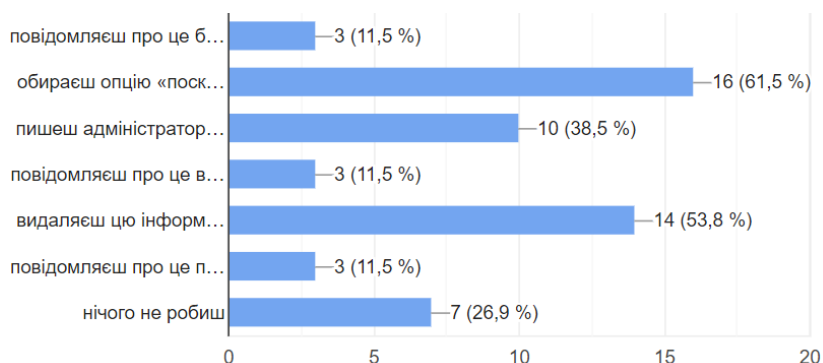

Рис. 2.4. Дії учнів щодо небажаного контенту

Відповідно до результатів, 61,5% обирають опцію «поскаржитись», це свідчить про те, що учні ставляться з відповідальністю до інформації, яку вони бачать в інтернет-просторі. Також модератори сайтів швидко приймають міри щодо контенту, який порушує права людей в інтернеті. 53,8% учнів, намагаються видалити інформацію, яка на їх думку не є доречною, якщо це можливо. Серед дітей, які повідомляють про небажаний контент батькам, вчителям та поліції, однаково відповіли 11,5%. Можна зазнати, що діти розуміють сутність проблеми та не бояться звернутися за допомогою до дорослих. Спостерігається байдужість у 26,9% дітей, які вважають не потрібним робити що-небудь для видалення, якщо зустрічають шкідливий контент. Це може призвести до того, що у майбутньому вони не зможуть захистити своїх дітей в інтернеті.

Учням було запропоновано питання «Обери твердження, які ти вважаєш правильними» з можливістю відмітити необмежену кількість з поданих варіантів. Докладніше на рис. 2.5.

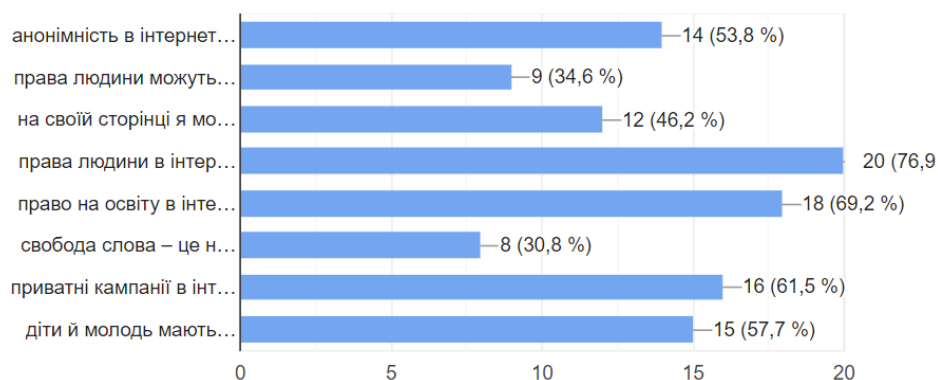

Рис. 2.5. Права в інтернеті

Серед цих тверджень 76,9% обрали «Права людини в інтернеті належать

кожній людині», 69,2% - «Право на освіту в інтернеті я можу реалізовувати щодня, навчаючись, наприклад, на онлайн-курсах», 61,5% вибрали «Приватні кампанії в інтернеті зобов'язані поважати права людини», 57,7% - «Діти й молодь мають право на особливу увагу й допомогу під час роботи в інтернеті», 53,8% - «Анонімність в інтернеті не є абсолютною й може бути розкрита у випадках загрози громадському порядку, захисту прав інших осіб», 46,2% вважають, що можуть «На своїй сторінці писати й розміщувати все, що завгодно, бо це їх свобода слова», 34,6% - «Права людини можуть бути реалізовані тільки в житті поза інтернетом, не в інтернеті» та 30,8% обрали твердження, що «Свобода слова – це найголовніше, навіть якщо я зачіпаю права іншої особи».

Аналізуючи відповіді, можна зазначити, що більшість дітей відповідально підійшли до вибору варіантів відповідей. Це може свідчити, що школярі обізнані щодо своїх прав та прав інших людей. Діти, які обрали варіанти відповідей, котрі не відповідають дійсності – менша кількість. Є підстави вважати, що вони можуть не знати свої права або відповідаючи на питання не були уважні.

Для того щоб дослідити обізнаність школярів щодо місць звернення по допомогу та захист, було поставлено питання «Куди чи до кого можна звернутися по допомогу та захист, якщо ти став(стала) жертвою чийхось дій в інтернеті?». Результати зображені на рис. 2.6.

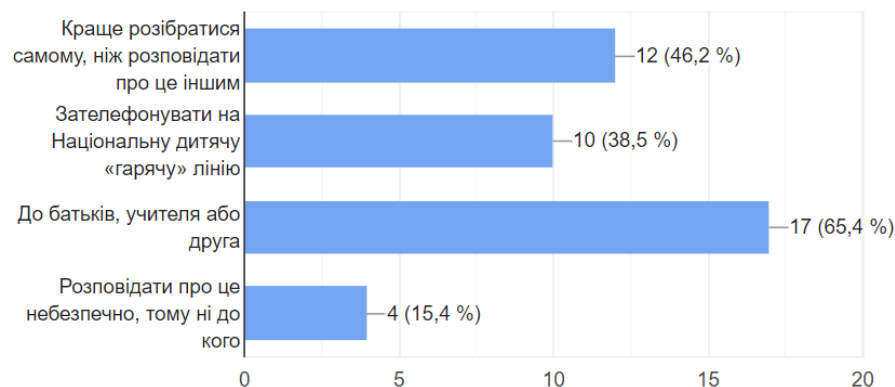

Рис. 2.6. Звернення про допомогу та захист у випадок потрапляння до кібернасилля

У випадок потрапляння до кіберагресорів 65,4% учнів звернуться за

допомогою до батьків та вчителів, 46,2% самі будуть розбиратись, 38,5 – зателефонують на Національну дитячу «гарячу» лінію, та 15,4% не будуть нікому розповідати про це. Результати відповіді на дане питання можна трактувати з двох сторін. По-перше, позитивним є те, що більшість дітей справді не бояться та довіряють вирішення своїх проблем дорослим. По-друге, пригнічує той факт, що інша половина дітей залишаються на самоті зі своїми проблемами, які можуть негативно вплинути на фізіологічне, психологічне, соціальне почуття, а інколи можуть погрожувати життю.

Також було поставлене запитання «Яке твердження описує твоє ставлення до механізмів захисту прав людини, що були порушені онлайн?». Докладніше на рис. 2.7.

Рис. 2.7. Ставлення до механізмів захисту прав людини в інтернеті

Аналізуючи відповіді 46,2% учнів обрали «якщо права людини порушені в інтернеті, вона може отримати підтримку й захист», 23,1% мають сумніви щодо отримання підтримки та 30,8% нічого не знають про захист прав людини в інтернет-просторі. Відповідно до цього, система механізму захисту прав людини в інтернеті недостатньо займається інформаційно-просвітницькою діяльністю, це підтверджує той факт, що більше половини дітей не обізнані в повній мірі, а деякі взагалі не володіють інформацією з цього питання.

У четвертому розділі було проведено дослідження щодо обізнаності учнів про види насилля в цифровому середовищі. Було задано одинадцять запитань в яких детально розкриті загрози, які можуть спостерігати в цифровому середовищі. Перші сім питань стосуються сексуального насильства в інтернет-просторі, наступні питання досліджують інші види

та ризики.

На питання «Секстинг – це», учням необхідно було вказати одну правильну відповідь. З результатами можна ознайомитись на рис. 2.8.

Рис. 2.8. Поняття «Секстинг»

Серед опитуваних 69,2% вказали правильну відповідь, тобто діти вважають що секстинг – це «розповсюдження особистого контенту з інтимним змістом (фото, відео, текстовий матеріал) із використанням інтернет-ресурсів». 3,8% обрали «залякування і заклики до самоушкоджень (наприклад, у складі суїцидальних груп і квестів)» та «тривалі і односторонні, постійні образливі повідомлення чи дзвінки, які спрямовані на жертву», це свідчить про те, що підлітки плутають секстинг із видами кібербулінгу. Серед респондентів 23,1% було важко відповісти на дане запитання.

Також було задано питання «В якому разі потрібно звертатися в поліцію щодо секстингу. Результати відповідей респондентів можна подивитись на рис. 2.9.

Рис. 2.9. Випадки, у яких звертаються у поліцію з питань секстингу

Із 26 респондентів, тільки 50% з опитуваних обрали правильну відповідь, що до поліції потрібно звертатися «в обох зазначених випадках». 15,4% вважають, що коли фото було надіслане під примусом, тільки тоді

необхідно звертатися до поліції та 11,5% - коли не вдалося самотійно та за допомогою адміністрації веб-ресурсу видалити фото. Також можна виділити, що 23,1% засумнівалися з вибором правильної відповіді.

Аналізуючи питання стосовно секстингу, можна зазначити, що учні свідомо відповідали на запитання. Більша половина з опитаних вказала правильні відповіді, але можна помітити, що вони не до кінця орієнтуються з проявами та ознаками цього виду кібернасилля.

На запитання «Сексторшен – це», у якому необхідно визначити одну правильну відповідь, дані відповідей зображені на рис. 2.10.

Рис. 2.10. Поняття «Сексторшен»

Серед опитуваних 69,2% обрали правильну відповідь, тобто «це побудова довірливих відносин дитиною з незнайомцями, за для одержання агресором особистої інформації інтимного характеру через платформи соціальних мереж та меседжерів аби здійснювати шантажування та вимагання коштів». 3,8% обрали відповіді, які є недоречними у даному питанні: «пониження у закладах освіти» та «виключення жертви з групи, з метою обмеження взаємодії», оскільки ці ознаки більш характерні для булінгу. З усіх респондентів 23,1% засумнівалися з вибором правильної відповіді.

Учням також було запропоновано питання «У якому з випадків ідеться про сексторшен». Із існуючих варіантів, школярам необхідно вказати твердження, яке стосується сексторшену. Докладніше на рис. 2.11.

Рис. 2.11. Випадки, у яких ідеться про сексторшен

Позитивним є те, що 73,1% - визначили правильну відповідь: «малознайома людина, з соціальних мереж, просить тебе надіслати фото інтимного характеру», але 19,2% не знали яку відповідь обрати. Можна відмітити, що 3,8% вважають «сексторшен» - це коли «твій друг, запросив тебе погуляти» та «хтось із однокласників поскаржився на тебе у приватні повідомлення вчителю». Ці відомості можуть вказувати на те, що деякі діти зовсім не знають що таке сексторшен, або не були зацікавлені у визначенні правильного варіанту. Узагальнюючи результати, можна сказати що, більшість з опитуваних, свідомо підійшли до визначення відповідей, оскільки співвідношення даних з двох питань були майже однаковими.

Досліджуючи питання щодо онлайн-грумінгу було подано запитання «Онлайн-грумінг (кібергрумінг) – це». Необхідно було визначити один правильний варіант. Серед відповідей респондентів, які зазначені на рис. 2.12. були отримані такі відповіді.

Рис. 2.12. Поняття «Онлайн-грумінг»

Виходячи з відповідей, можна зафіксувати, що 50% з опитуваних обрали правильне твердження: «налагодження довірливих відносин з дитиною для того, щоб вчинити сексуальне насильство в цифровому середовищі або за його

межами». 23,1% вважають, що це «приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету» та стільки ж респондентів обрали варіант «важко відповісти». Один з респондентів (3,8%) вважає, що це «перегляд контенту який містить в собі порнографічний матеріал». Опираючись на відповіді, можна помітити, що 50% учнів не досить освідченні у темі «онлайн-грумінгу».

Останнім питанням щодо видів сексуального насильства в інтернеті було «Порнографічний контент – це». На рис. 2.13. зображені відповіді респондентів.

Рис. 2.13. Поняття «Порнографічний контент»

Згідно з результатами відповіді на це питання 84,6% школярів обрали «будь-які матеріальні об'єкти, предмети, друкована, аудіо-, відеопродукція, в тому числі реклама, повідомлення та матеріали, продукція засобів масової інформації, електронних засобів масової інформації, змістом яких є детальне зображення анатомічних чи фізіологічних деталей, сексуальних дій чи які містять інформацію порнографічного характеру» - це є правильним твердженням. 7,7% визначили «поширення в інтернет-просторі принизливої фейкової інформації», це може бути результатом того, що серед підлітків існує тенденція розповсюдження контенту із небажаним змістом, через це школярі могли обрати не правильне твердження з причини несвідомості цього інтернет-ризик. 3,8% тобто один із опитуваних, вважає, що це «виключення особи з групи, за для обмеження взаємодії» та ще один обрав варіант «Важко відповісти». Але не зважаючи на все, поняття «порнографічний контент» є досить відомим та поширеним серед підлітків, оскільки у цьому віці збільшується зацікавленість у темах з сексуальним змістом.

Для виявлення обізнаності щодо видів та ризиків сексуального

характеру в цифровому середовищі було задано питання «Серед сексуальних ризиків, які можуть бути небезпечними для тебе в інтернеті є» з можливістю обрати необмежену кількість варіантів відповідей, з якими можна ознайомитись у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Види та ризики сексуального характеру в цифровому середовищі

<i>Варіант відповіді</i>		<i>Кількість обраних відповідей</i>	<i>%</i>
1	Перегляд порнографічного контенту	4	15,4
2	Секстинг	12	46,2
3	Онлайн-грумінг (кібергрумінг)	11	42,3
4	Сексторшен	11	42,3
5	Всі перелічені варіанти	13	50
6	Важко відповісти	5	19,2

Аналізуючи відповіді щодо сексуальних ризиків, які можуть бути небезпечними в інтернеті 50% обрали «Всі перелічені варіанти» і це є правильним, оскільки «Перегляд порнографічного контенту», «Секстинг», «Онлайн-грумінг (кібергрумінг)» та «Сексторшен» є дуже небезпечними для дитини в інтернеті. Як показують статистичні дані, найбільше до кібернасилля потрапляють саме діти. 46,2% обрали, що це «Секстинг», 42,3% - «Онлайн-грумінг (кібергрумінг)» та «Сексторшен», це вказує на те, що підлітки недостатньої проінформовані та обізнані у всіх видів та ризиків сексуального характеру, які можуть переслідувати їх в інтернеті. З усіх опитаних лише 19,2% засумнівалися у виборі варіанту.

Необхідно також дослідити обізнаність у школярів, не тільки у видах насилля сексуального характеру, але й у тих, що можуть маскуватися та бути непомітними серед звичайного спілкування в інтернеті. Для цього було задане питання «Кібербулінг – це», на яке були отримані відповіді, що зображені на рис. 2.14.

Рис. 2.14. Поняття «Кібербулінг»

Відповідно до результатів анкетування щодо кібербулінгу 46,2% обрали твердження «приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету», яке є правильним. 26,9% респондентів визначили, що це «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного характеру, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання, або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю». 11,5% учнів виділили, що це «приниження у закладах освіти» та 15,4% обрали відповідь «важко відповісти». Узагальнюючи отримані дані, необхідно зазначити, що більше половини не обрали правильне твердження, так як були невпевнені у своєму виборі та обрали відповіді, які стосуються домашнього насильства та булінгу.

Для більш детальнішого аналізу щодо кібербулінгу було подано питання «У якому з випадків ідеться про кібербулінг?». З відповідями респондентів можна ознайомитись на рис. 2.15.

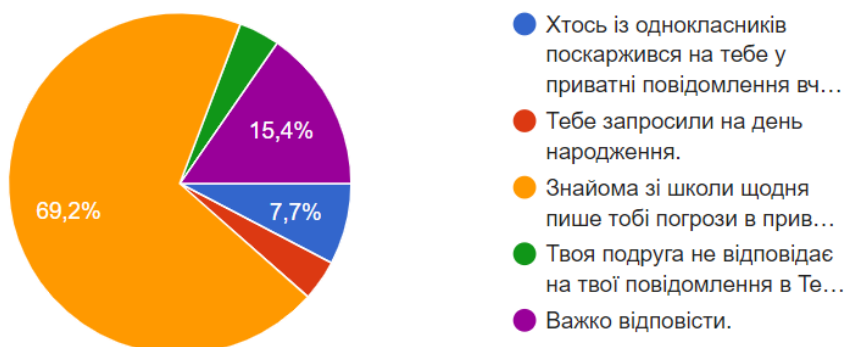

Рис. 2.15. Випадки, у яких ідеться про кібербулінг

Серед запропонованих тверджень 69,2% з опитуваних обрали правильну відповідь: «Знайома зі школи щодня пише тобі погрози в приватні

повідомлення»; 7,7% обрали «хтось із однокласників поскаржився на тебе у приватні повідомлення вчителю»; відповіді: «коли тебе запросили на день народження» та «коли друзі не відповідають на повідомлення у Telegram» обрали однакова кількість учнів - 3,8%, у той час як 15,4% взагалі не знали, яку відповідь обрати. Резюмуючи вище сказане, спостерігається те, що підлітки не усвідомлені у проблемі кібербулінгу, вони не мають чітких уявлень різниці між «булінгом» та «кібербулінгом», що може призвести до збільшення ризиків потрапляння до такого виду насилля в цифровому середовищі, як кібербулінг.

Останні питання анкети мали на меті виявити обізнаність щодо онлайн-ризиків. Учням були поставлені питання «Надмірне захоплення онлайн-іграми – це» та «Що варто НЕ повідомляти про себе, коли спілкуєшся в чатах онлайн-ігор?». Детально з відповідями можна ознайомитись на рис. 2.16. та рис 2.17.

Рис. 2.16. Поняття «Надмірне захоплення онлайн-іграми»

Проаналізувавши дані щодо цього питання 69,2% школярів обрали, що це «неконтрольоване використання онлайн-ігор». 15,4% вважають - «тривалі і односторонні, постійні образливі повідомлення чи дзвінки які спрямовані на жертву», 15,4% не знали яку з відповідей обрати, а варіант «анонімне відстежування жертви через соціальні мережі, з метою збору особистої інформації, для можливого нападу» не обрав жоден з респондентів.

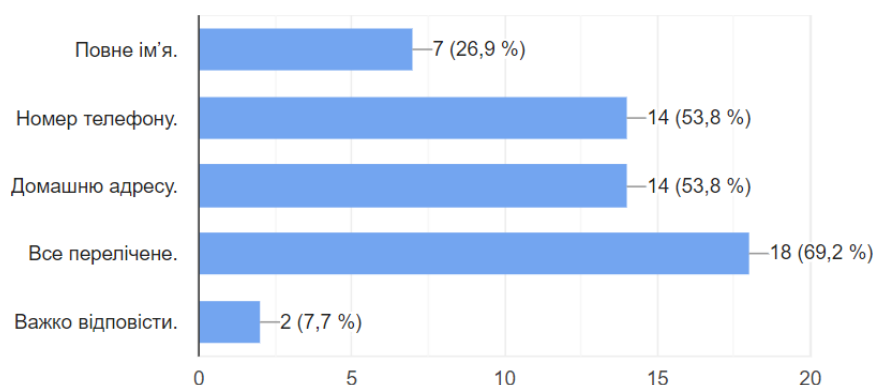

Рис. 2.17. Інформація, яку не можна повідомляти у чатах онлайн-ігор

Серед відповідей 69,2% обрали правильну відповідь, тобто: «Повне ім'я», «Номер телефону», «Домашню адресу». 53,8% обрали «Номер телефону» та «Домашню адресу» та 26,9% - «Повне ім'я» та 7,7% не знали яку відповідь обрати.

Відповідно до отриманих результатів, більшість учнів знають, що таке «надмірне захоплення онлайн-іграми». Це може бути пов'язано з тим, що серед дітей та дорослих, на протязі багатьох років, існує проблема залежності від ігор. Але у цьому випадку діти знаходяться під більшою загрозою, через особливості свого віку. Частіше за все, граючи в онлайн-ігри вони можуть ідентифікувати себе з героєм гри відходячи від реальності. Залишаючи свої особисті дані в ігрових чатах діти піддаються більшому ризику потрапити під тиск кіберагресорів та також це може призвести до загрози в реальному житті.

У процесі збору результатів дослідження необхідно відмітити, що у селі Залізничне, Болградського району, Одеської області інтернет з'явився у великому доступі приблизно у 2012 році. Виходячи з цього можна стверджувати, що діти мають навички володіння інтернетом. Як показують результати дослідження, більшість дітей знають свої права в інтернеті та мають явлення про захист у разі їх порушення. Аналізуючи обізнаність дітей щодо загроз в цифровому середовищі, можна відмітити, що більшість дітей розуміють сутність та ознаки їх прояву. На сьогоднішній день, кібербулінг є одним з поширених видів кібернасилля, але результати показали, що школярі менш обізнані у цьому питанні та плутають його прояви з булінгом. Також у

учнів спостерігалися проблеми з визначенням кібергрумінгу. Для профілактики потрапляння до кібернасилля та формування навичок самозахисту в цифровому середовищі необхідно розробити програму профілактики.

2.2. Програма соціальної профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі

Після запровадження дослідження на виявлення рівня обізнаності щодо насилля в цифровому середовищі серед учнів 9-10 класів Залізничненської ЗОШ I-III ступенів, можна дійти до висновку, що учні досить обізнані у питаннях використання інтернету, але мають прогалини у видах насилля в інтернет-середовищі та у діяльності закладів, які можуть надати допомогу. Відповідно до цього було розроблено програму соціальної профілактики для підвищення обізнаності щодо цих питань.

Мета запровадження програми: підвищення обізнаності школярів щодо видів насилля в цифровому середовищі та мінімізація ризиків потрапляння до них.

Завданнями реалізації профілактичної програми є:

1. Підвищення обізнаності дітей про види загроз в інтернет-середовищі.
2. Формування знань та навичок про безпечну поведінку в інтернеті.
3. Надання учням знань щодо захисту від загроз, які можуть спостерігати в цифровому середовищі та формування навичок реагування на такі загрози.
4. Підвищення рівня знань щодо закладів, які можуть надати допомогу у випадку потрапляння до кібернасилля.

Цільова аудиторія: учні 9-10 класів Залізничненської загальноосвітньої школи I-III ступенів, села Залізничне, Болградського району, Одеської області.

Підготовчий етап. На цьому етапі важливо проаналізувати досвід діючих програм. Підібрати методичну літературу, освітні серіали, відео-ролики для розроблення профілактичних заходів.

Основний етап. Необхідно провести профілактичні заходи та заходи для підвищення обізнаності щодо окремих питань (міні-лекція, квести, перегляд и обговорення освітніх серіалів, інформаційно-просвітницькі бесіди, тренінги, кейс-методи, робота в групах, рольові ігри та інші). План проведення та перелік заходів програми розміщено у Додатку Г.

Заключний етап. Проведення оцінки ефективності та аналізу виконаної роботи, з метою визначення результативності даної програми. Розроблення рекомендацій щодо подальшої роботи.

Для реалізації профілактичної програми необхідно провести такі заходи:

Для підвищення обізнаності дітей щодо видів загроз в інтернет-середовищі, був розроблений цикл з чотирьох занять. Проходження Квесту «Білборд та кохання в Інтернеті» дасть підліткам уявлення щодо онлайн-грумінгу, сексторшену та секстингу. Перегляд освітнього серіалу «Про кібербулінг для підлітків» підвищить знання щодо питань, як виглядає кібербулінг, які його причини та потенційні наслідки. Міні-лекція «Перегляд порнографічного контенту» з використанням кейс-методу та методу аналізу конкретної ситуації дасть можливість сформувавши уявлення щодо небезпеки перегляду порнографічного контенту. Міні-лекція «Надмірне захоплення онлайн-іграми» з використання кейс-методу та рольових ігор підвищить рівень знань щодо небезпеки надмірного захоплення онлайн-іграми.

Важливо сформувавши знання та навички про безпечну поведінку в інтернеті, за для цього необхідно провести інформаційно-роз'яснювальну бесіду на тему: «Безпечна поведінка», яка допоможе учням отримати знання щодо безпечної поведінки в інтернеті, а проведення тренінгу «Навички безпечного інтернету» з застосуванням кейс-методу та вправ «Ти – батько», «Здоров'я онлайн» допоможе сформувавши необхідні навички.

Для того, щоб діти отримали навички щодо захисту від загроз, які можуть спостерігати їх в інтернеті, необхідно провести інтерактивний тренінг «Internet security». У якому доцільно використати методи рольових ігор та роботи в групах. Цей комплекс заходів поєднає в собі такі вправи: «Що

найефективніше», «Плюси та мінуси інтернету» метою, яких є визначення дієвих принципів формування безпечної поведінки в інтернеті.

Відповідно до того, що під час анкетування учням було важко визначити до кого можна звернутися у випадку потрапляння до насилля в цифровому середовищі. Для підвищення рівня знань необхідно провести інформаційно-роз'яснювальну бесіду на тему: «Заклади, які допоможуть тобі». У процесі бесіди, будуть застосовані метод групової роботи та вправ «Що робити?» й «Інтернет пам'ятка», які допоможуть отримати знання щодо закладів, які можуть надати допомогу у випадку потрапляння до насилля в інтернет-середовищі. Також буде застосований кейс-метод, у якому за допомогою ситуаційних задач, підлітки зможуть скласти повне уявлення про алгоритм дій у разі виявлення насилля.

Для того щоб дослідити ефективність проведення даної програми необхідно провести повторне анкетування «Безпечна поведінка в інтернеті» серед учні, яке дасть змогу оцінити рівень засвоєння інформації та сформованих навичок.

Очікувані результати реалізації цієї програми спрямовані на досягнення мети шляхом успішного виконання всіх поставлених завдань. Проведення профілактичної програми орієнтовно планується строком на два місяця. Під час реалізації учні підвищать обізнаність про види та загрози в інтернет-середовищі, отримають знання та сформують навички про безпечну поведінку в інтернет-середовищі, отримують знання щодо захисту від загроз, які можуть спостерігати у цифровому середовищі. Завдяки підвищенню знань щодо закладів, які можуть надати допомогу у випадку потрапляння до кібернасилля, підлітки сформують уявлення, де отримати необхідну допомогу. Через успішну реалізацію цієї профілактичної програми у учнів підвищиться рівень знань щодо безпечної поведінки в інтернеті.

2.3. Рекомендації щодо формування безпечної поведінки дітей у цифровому середовищі

За результатами теоретичного та емпіричного дослідження необхідно розробити методичні рекомендації щодо організації соціально-профілактичної роботи з формування безпечної поведінки у цифровому середовищі. Для того, щоб запобігти поширенню насильства в онлайн-просторі важливо долучити дітей, батьків та педагогічних працівників, адже саме робота у комплексі дасть ефективний результат.

Для початку необхідно надати рекомендації саме учням для того, щоб вони під час користування інтернетом, відчували себе в безпеці. Одним з головних правил, якому потрібно завжди слідувати – це ні в якому разі не розголошувати свої особисті дані (адресу, повне ім'я, номери телефонів, дані батьків тощо). У випадку, якщо натрапили на інформацію, яка вас засмутила або вас хтось образив, одразу зверніться та розкажіть про це батькам. Пам'ятайте, що ніколи не можна погоджуватись на зустріч з незнайомцями з інтернету. Будьте уважні коли вас просять надіслати свої особисті фото. Не залишайте свої паролі на сторінках в соціальних мережах, бо злочинці можуть легко їх знайти. Ніколи не переходьте по незнайомим інтернет-посиланням, оскільки вони несуть загрозу викрадення особистих даних (наприклад, за допомогою IP-адресу можна дізнатися місце проживання). Не користуватися VPN та не заходити на сайти, які заборонені Законом України й мають шкідливий зміст.

Щодо рекомендацій для батьків, перш за все необхідно налагодити довірливі взаємовідносини аби у разі небезпек діти змогли звернутися за допомогою. Для того щоб підвищити обізнаність батьків щодо небезпек, у які можуть потрапити їх діти необхідно забезпечити їх достатньою інформацією про загрози та захист від них. Для цього запропонуємо батькам переглянути освітній серіал «Безпека дітей в інтернеті» [48]. Також рекомендуємо пройти безкоштовний онлайн-курс «Основи інформаційної безпеки» [34] та

ознайомитися з методичними посібниками з даної теми. Не менш важливо завантажити антивірусні програми, захист від реклами та встановити батьківський контроль. З правилами встановлення батьківського контролю можна ознайомитись у додатку Г. Ще одна порада – це організація сімейного дозвілля без використання інтернету та гаджетів. Це позитивно вплине не лише на формування безпечної поведінки в інтернеті, а й на взаємовідносини у родині.

Не менш важливу роль у формуванні безпечної поведінки дітей в онлайн-просторі займає освітній заклад та педагогічні працівники. Насамперед, необхідно постійно займатися підвищенням кваліфікації у педагогів у користуванні інтернет-технологіями та ресурсами, які допоможуть здійснювати моніторинг щодо онлайн-небезпек. Для підвищення обізнаності у темі насилля над дітьми у цифровому середовищі можна відвідати інтернет-конференції, вебінари на YouTube-каналах: «На урок» [29], «Stop Sexting Ukraine» [61]. У рамках «Дня безпечного інтернету», який проводиться у другому вівторку лютого, пропонуємо проводити тематичні заняття протягом тижня, які допоможуть сформувати навички безпечного користування інтернетом у учнів.

Для того, щоб батьки та діти завжди могли знайти інформацію щодо безпечної поведінки в інтернеті, видів насилля в цифровому середовищі можна оформити дошки-оголошень, створити групи у соціальних мережах, меседжерах та інформаційних порталів.

В освітній програмі з предмету «інформатика» вже існують теми пов'язані з безпекою в інтернеті, але ми пропонуємо додатково впровадити теми стосовно видів насилля в цифровому середовищі. Також на законодавчому рівні необхідно запровадити систему безкоштовного забезпечення шкіл антивірусними програмами.

Дотримання цих правил знизить ризик потрапляння до кібернасилля та сформує у дітей та батьків навички безпечної поведінки в інтернеті.

Висновок до другого розділу

У даному розділі було проведено емпіричне дослідження методів формування безпечної поведінки дітей у цифровому середовищі. Для дослідження обізнаності про загрози для дітей у цифровому середовищі було проведено дистанційне, анонімне анкетування із застосуванням Google Forms серед учнів 9-10 класів Залізничненської загальноосвітньої школи I-III ступенів. Результати якого показали, що учні достатньо усвідомлені щодо захисту своїх прав та прав інших в інтернет, але з теми про види насилля в інтернеті виникли труднощі. На основі даних анкети було розроблено програму соціальної профілактики насилля над дітьми в цифровому середовищі. Після реалізації якої учні підвищать рівень обізнаності щодо видів насилля в онлайн-просторі та мінімізують ризиків потрапляння до них.

Також були розроблені рекомендації для дітей, батьків та педагогічних працівників, застосування яких посилить подальший розвиток формуванню безпечної поведінки в інтернеті.

ВИСНОВКИ

На сьогоднішній день, інтернет став невід'ємною частиною нашого життя, а з початком пандемії COVID-19 охопив ще більше сфер життєдіяльності людини. У цьому випадку діти знаходяться в ще більшій небезпеці, оскільки насильство в онлайн-просторі не має меж та з кожним днем приймає новий облік.

Відповідно до завдання проаналізувати насилля над дітьми у цифровому середовищі, як соціальну проблему у сучасному суспільстві можна прийти до висновку, що в більшості випадків дитина приховує насильство в інтернеті, тому що в неї існує страх звернутися за допомогою до дорослих, а деякі – не усвідомлені, що насилля буває не тільки в реальному житті, а ще в віртуальному. Як наслідок цього це діяння залишається безкарним. Також можна зазначити, що батьки недостатньо усвідомлені про існування та наслідки даного виду насильства. Це свідчить про те, що реальне число жертв може бути вдвічі, а то й втричі разів більше.

Згідно з наступним завдання щодо розгляду видів насилля над дітьми у цифровому середовищі, можна узагальнити, що існують такі види насильства як: сектинг, сексторшен, онлайн-грумінг, кібербулінг та такі загрози, які можуть негативно впливати на життя дитини: перегляд порнографічних матеріалів та надмірне захоплення онлайн-іграми. Тому необхідно знати характеристики кожного з них, щоб розпізнати та попередити їх на ранньому етапі.

Для щоб охарактеризувати форми та методи соціальної профілактики насилля над дітьми у цифровому середовищі, ми зробили наступний висновок, що профілактичні заходи можуть проводитись на трьох рівнях з використанням методів: інформування, «рівний-рівному», робота з конкретним випадком, переключення та навчання, творення виховних ситуацій, показ перспективи, включення в різноманітні види діяльності і

позитивно соціалізуюче середовище тощо, із застосуванням інноваційних заходів: тренінг, форум-театр, дебати, мозковий штурм, дискусії, рольові ігри та інші. Слід відмітити, що проведення профілактичних заходів на першому рівні є найбільш дієвим для подолання насильства над дітьми в цифровому середовищі, так як на цьому рівні попереджають насильство, а не борються з його наслідками.

Згідно з завдання дослідити рівень обізнаності про загрози для дітей у цифровому середовищі, можна узагальнити, що результати проведеного анкетування свідчать про те, що діти мають навички користування гаджетами та інтернетом. Учні володіють знаннями щодо своїх прав та прав інших людей в онлайн-просторі, але недостатньо обізнані щодо видів та загроз, які можуть їх спостерігати. Також виникли труднощі з конкретними видами насильства таких, як онлайн-грумінг та кібербулінг, який діти плутають з булінгом в освітніх закладах.

Відповідно до отриманих результатів було вирішено ще одне завдання, метою якого було розроблення програми соціальної профілактики насилля над дітьми в цифровому середовищі. Очікуваними результатами якої є підвищення обізнаності про види та загрози в інтернет-середовищі, отримання знань та сформованість навичок про безпечну поведінку в інтернеті, здобуття знань щодо захисту від загроз, які можуть спостерігати у цифровому середовищі.

Останнім реалізованим завданням було розроблення рекомендацій щодо формування безпечної поведінки у цифровому середовищі, які були запропоновані дітям, батькам та педагогічним працівникам. Розроблені рекомендації знизять ризик потрапляння дітей до кібернасилля та сформуєть навички безпечної поведінки в інтернеті лише у комплексній співпраці дітей, батьків, освітніх закладів та педагогічних працівників.

Також можна відмітити, що проблемою кібернасилля почали займатися на законодавчому рівні. Україна розвиває законодавчу базу щодо цифрового насильства, запроваджує інформаційно-просвітницькі програми, створює веб-сайти, чат-боти, освітні серіали для форматування обізнаності

дітей, батьків та педагогічних працівників щодо кібернасилля.

Узагальнюючи вище сказане, можна відмітити, що проблема насильства над дітьми в цифровому середовищі є досить актуальною. Позитивною тенденцією до її вирішення є те, що завдяки запровадженню сучасних технологій та програм на законодавчому рівні знижується розвиток насильства та підвищується обізнаність суспільства щодо даної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеев Н.В. Влияние «групп-смерти» на суицид среди подростков / Н.В. Агеев, И.С. Щербань. Педагогика и психология: перспективы развития: матер. II Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 29 окт. 2017 г.) / редкол.: О.Н. Широков. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2017. С. 240-242.
2. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Кибербуллинг: травля в пространстве современных технологий / Психология: Журнал высшей школы экономики. Т. 11, № 3. 2014. С. 177-191.
3. Бочевар І.М., Хлівнюк Т.П. Вплив соціально – психологічної безпеки освітнього середовища на підлітків. Матеріали до 75-ї студентської наукової конференції. Секція «Факультету психології та соціальної роботи». Підсекції «Соціальна робота та соціальні теорії», «Психологія»: Матер. 75 наук.-практ. конф.(Одеса, 25-27 квітня 2019 р) Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2019. С. 16-18.
4. Бугайова Н.М. Віртуальні романтичні стосунки в Інтернеті, кіберсексуальна залежність. Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія. К.: Вид. Університету ім. М.П. Драгоманова, 2008. Т. 8, вип. 5. URL: <https://www.newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/zbirnyk-2008/3.htm> (дата звернення: 12.02.2021).
5. Бугайова Н.М. Психологічні проблеми інтернет-адикції в умовах використання телекомунікаційних технологій. Розділ 4. Телекомунікаційні технології у навчальному процесі: методичні рекомендації. Київ, НАП України, 2009. С.192-222.
6. Бугайова Н.М. Ризики сучасних комп'ютерних технологій: ігрова залежність / Інформаційні технології в наукових дослідженнях і навчальному процесі: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 14-16 листопада 2006 р.) Т.1. Луганськ, 2006. С. 68-73.
7. Бугайова Н.М. Сучасний інформаційний простір і проблеми безпеки.

Информационные технологии и безопасность. Проблемы научного и правового обеспечения кибербезопасности в современном мире. Материалы международной научной конференции ИТБ-2011. К.: ИПРИ НАН Украины, 2011. С.143-138.

8. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі Статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України. UNICEF Ukraine. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine> (дата звернення: 14.04.2021).

9. В інтернеті що 5 хв відбувається сексуальне насильство над дитиною. Як це зупинити / Українська правда. Київ, 2020. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/02/4/239800/> (дата звернення: 10.12.2020).

10. Голоднікова Ю. Кібербезпека: як попередити віртуальне насилля? / Експертний центр з Прав Людини. Київ, 2019. URL: <https://ecpl.com.ua/news/14432/> (дата звернення: 01.02.2021).

11. Декларація прав дитини: Міжнародний документ від 20 листопада 1959 р. № 995_384. Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН. 1959. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 01.02.2021).

12. Діти в Інтернеті: реальні загрози віртуального світу. Learning.ua. Київ, 2018. URL: <https://learning.ua/blog/201811/dity-v-interneti-realni-zahrozy-virtualnoho-svitu/.%202018> (дата звернення: 16.01.2021).

13. Діти в інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі. І.В Литовченко, С.Д. Максименко, С.І. Болтівець, М.-Л.А. Чепи, Н.М. Бугайова: посіб. для батьків. К.: Видавництво: ТОВ Видавничий Будинок «Аванпост-Прим», 2010. 48 с.

14. Діти і сексуальне насильство в інтернеті. Що таке «секстинг» і «грумінг»? Радіо Свобода. Київ, 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/sexing-grooming-sexualne-nasylstvo-v-interneti/31116184.html> (дата звернення: 03.03.2021).

15. Діти покоління Z: їхні особливості, унікальні можливості та проблеми / 4Mamas. Одеса, 2020. URL: <https://www.4mamas-club.com/porady/diti-pokolinnya-z-%D1%97xni-osoblivosti-unikalni-mozhlivosti-ta-problemi/> (дата звернення: 01.05.2021).
16. Дунаєва Л.М. Методичні рекомендації до виконання кваліфікаційної роботи для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 231 Соціальна робота Факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І.І. Мечникова / Л.М. Дунаєва, Т.П. Хлівнюк, К.О. Кулава. Одеса, 2019. 39 с.
17. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навч.-метод. посіб. / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. Київ.: ФОП Нічога С.О, 2020. 196 с.
18. Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для батьків та освітян. Міжнародний союз електрозв'язку спеціалізоване агенство Організації Об'єднаних Націй, 2020. URL: <https://drive.google.com/file/d/1KO5MeC73lLCEhszi4kjsxQ4CxxAB2woUI/view> (дата звернення: 16.03.2021).
19. Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для індустрій. Міжнародний союз електрозв'язку спеціалізоване агенство Організації Об'єднаних Націй, 2020. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Za7N21V-CODI-clWQUG2T5DzuiF-PQlQ/view> (дата звернення: 27.02.2021).
20. Захист дітей у цифровому середовищі: рекомендації для органів державної влади. Міжнародний союз електрозв'язку спеціалізоване агенство Організації Об'єднаних Націй, 2020. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Za7N21V-CODI-clWQUG2T5DzuiF-PQlQ/view> (дата звернення: 19.04.2021).
21. Зинцова А.С. Влияние кибербуллинга на личность подростка. Modern problems and ways of their solution in science, transport, production and education. (SWorld 18-29 June 2013) / А.С. Зинцова. URL: <https://www.sworld.com.ua/konfer31/350.pdf> (дата звернення: 05.01.2021).

22. Зинцова А.С. Социальная профилактика кибербуллинга / А.С. Зинцова / Вестник Нижегородского ун-та им. Н.И. Лобачевского. Социальные науки, 2014. № 3 (35). С. 122-128.
23. Клан Клік-Клац. Виховання дітей у цифрову еру: навч. посіб. для батьків / Media literacy Council. Сінгапур, 2019. URL: <https://edpro.ua/blog/informacijna-bezpeka> (дата звернення: 30.03.2021).
24. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.11.2020).
25. Корольчук М. Діти в Інтернеті: реальні загрози віртуального світу. Київ, 2018. URL: <https://learning.ua/blog/201811/dity-v-interneti-realni-zahrozy-virtualnoho-svitu/> (дата звернення: 18.03.2021).
26. Масанська Т.В. Безпечний Інтернет: освітній портал «Класна оцінка». Дніпро, 2014. URL: <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/bezpechnii-internet-3.html> (дата звернення: 12.11.2020).
27. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству МОН України: Лист, Рекомендації від 18 травня 2018 р. № 1/11-5480. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18#Text> (дата звернення: 12.01.2021).
28. Миронюк Т.В., Запорожець А.К. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: визначення та протидія. Юридичний часопис Нац. акад. внут. справ. 2018. № 2. С. 275–284.
29. На урок / Youtube. URL: https://www.youtube.com/channel/UCMCYaKTWZ1Olw1fuzLvGA_Q (дата звернення: 20.04.2021).
30. Найдьонова Л.А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнавання і захист дитини. Метод. рекоменд.: Серія: На допомогу вчителю. Вип. 4. К., 2011. 34 с.
31. Найдьонова Л.А. Кібербулінг у підлітковому рейтингу інтернет-

небезпеки / Л.А. Найдьонова. Психологічні науки: проблеми і здобутки, 2018. Вип. 1. С. 141-159.

32. Національна стратегія захисту дітей в цифровому середовищі на 2021 – 2026 роки: Проєкт Міністерства цифрової трансформації. URL: <https://thedigital.gov.ua/regulations/natsionalna-strategiya-zakhistu-ditey-v-tsifrovomu-seredovishchi-na-2021-2026-roki> (дата звернення: 14.02.2021).

33. Освітній серіал про кібербулінг для школярів і підлітків / Дія. Цифрова освіта. Київ. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/courses/cyberbullying> (дата звернення: 20.01.2021).

34. Основи інформаційної безпеки / Prometheus! URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/KPI/IS101/2014_T1/about (дата звернення: 15.04.2021).

35. Офіційний веб-сайт громадської організації «Ла Страда-Україна». URL: <http://old.la-strada.org.ua/> (дата звернення: 14.04.2020).

36. Офіційний веб-сайт Національна поліція. URL: <https://www.npu.gov.ua/> (дата звернення: 22.04.2021).

37. Пантелєєва Н.М. Кібербулінг як загроза психологічній і соціальній безпеці життєдіяльності особистості та суспільства / Н.М. Пантелєєва, Г.Т. Кабенгеле. Фінансовий простір, 2018. № 4. С. 125-133.

38. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції): Закон України від 18 лютого 2021 р. № 1256-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 20. Ст.187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#Text> (звернення: 25.12.2020).

39. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 5. Ст. 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 10.11.2020).

40. Про застосування, скасування і внесення змін до персональних

спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): Указ президента України від 14 травня 2020 р. №184/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1842020-33629> (дата звернення: 05.12.2020).

41. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики: Наказ Міністерства соціальної політики України від 10 жовтня 2015 р. №912. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text> (дата звернення: 18.01.2021).

42. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 14. Ст. 192. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (дата звернення: 08.01.2021).

43. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 01.02.2021).

44. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38-39. Ст. 380. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 27.12.2020).

45. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 11.02.2021).

46. Рекомендації щодо онлайн-безпеки для педагогічних працівників. Проект #stop_sexтинг. Київ, 2020. URL: https://stop-sexting.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/dovidnyk_dlya_pedagogichnyh_praczivnykiv.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

47. Ролінський В.І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків. Київ, 2005. 235 с.

48. Серіал для батьків «Безпека дітей в інтернеті» / ДІЯ. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/courses/serial-dlya-batkiv-onlayn-bezpeka-ditey> (дата звернення: 30.01.2021).

49. Хлівнюк Т.П., Гладченко С.В., Кучеренко І. Соціальна профілактика суїцидальної поведінки серед підлітків. Фінансові аспекти розвитку держави, регіонів та суб'єктів господарювання: сучасний стан та перспективи / Збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м.Одеса, 16-17 травня 2017 року) Одеса: Бондаренко М.О., 2017. С. 285-288.
50. Чат-бот #stop_sexтинг. Київ, 2018. URL: <https://stop-sexting.in.ua/chatbot/> (дата звернення: 26.12.2020).
51. Чебанова К.М. Булгак Е.Д. Соціально-психологічні аспекти сексуального насильства над дітьми. Матеріали до 76-ї студентської наукової конференції: матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 22-25 квітня 2020 р.). Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2020. С. 326-330.
52. Чебанова К.М. Хлівнюк Т.П. Попередження та протидія кібербулінгу серед дітей у ХХІ столітті. Матеріали до 77-ї студентської наукової конференції: матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 28 квітня 2021 р.). Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2021. С. 296-300.
53. Черних О.О. Онлайн: навч.-метод. Посіб. Київ: ВАІТЕ, 2020. 108 с.
54. Черних О.О. Керівництво із соціально-педагогічного супроводу формування безпечної поведінки підлітків в Інтернеті: навч.-метод. посіб. / Черних О.О. К.: ТОВ «ЦП КОМПРИНТ», 2017. 104 с.
55. Children's Rights. France, 2021. URL: <https://www.coe.int/en/web/children> (дата звернення: 13.02.2021).
56. Kowalski, Robin M., Limber, Susan P., Agatston, Patricia W. Cyber bullying: bullying in the digital age. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008. 218 p.
57. Langan P. Bullying in Schools: What You Need to Know / P. Langan. — Available at: <http://kazkarka.com/books/posibnyk-pro-bulinh.htm>. (дата звернення: 12.04.2021).
58. Navarro R. Cyberbullying Across the Globe: Gender, Family, and Mental Health / Navarro R., Yubero S., Larrañaga E. Springer International Publishing Switzerland, 2015. 283 p.
59. Olweus D. Bullying at school: Long-term outcomes for the victims and

an ineffective school-based intervention program / D. Olweus / Aggressive behavior: Current perspectives. New York: Plenum Press, 1994. P. 97-130.

60. Sextortion Survey Insights: The Latest from Survivors. THORN. The United States of America, 2018. URL: <https://www.thorn.org/blog/sextortion-survey-insights-latest/> (дата звернення: 23.02.2021).

61. Stop Sexting Ukraine / Youtube. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCj4J9fFLz8a4a8WAtpVjeug> (дата звернення: 20.04.2021).

62. Wolak J., Finkelhor D., Kimberly J.M., Ybarra M.L. (February–March 2008). Online «Predators» and Their Victims(PDF) (Vol 63 ed.). American Psychological Association. P. 111–128.

63. Wright D. COVID-19: Expectations and effects on children online, UK Safer Internet Centre, SWGfL, June 2020. The United Kingdom, 2020.

ДОДАТКИ